International Research Fellow Association's

August- 2015

E-ISSN: 2321-4953

IRFA's UNIRESEARCH

Multidisciplinary International E-Research Journal

Special Issue- I

Indexed in DRJI

Double Blind Peer Reviewed Journal

Global Impact Factor[GIF]-*0.234 [2013]*

Cultural Heritage of Nandigrama

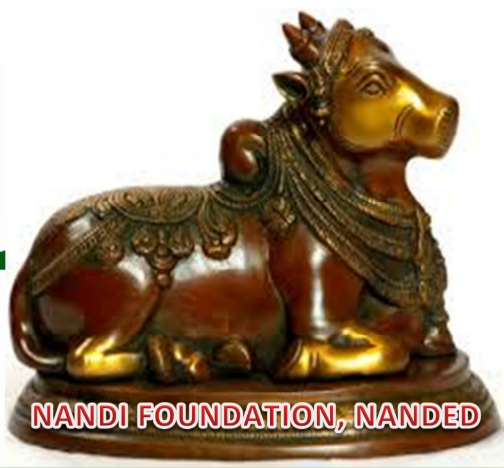

Guest Editor: Mr. Shashikant B. Dargu
Secretary,
Nandi Foundation,
Nanded [M. S.] India.

Editor: Mr. Dhanraj T. Dhangar,
Asst. Professor, Dept. of Marathi,
M.S. G. College, Malegaon,
Nashik [M. S.] India.

For Details, visit us on: www.uniresearch.net.in

ISSN 2321-4953 *(Online)*
August - 2015

Editorial Board

Guest Editor

Mr. Shashikant B. Dargu
Secretary
Nandi Foundation, Nanded.
[M.S.] India.

Chief & Executive Editor

Prof. Dhanraj T. Dhangar
Assistant Professor,
Dept. of Marathi,
M.S.G. College, Malegaon Camp,
Nashik **[M.S.] India.**

Co Editors

Mr.Tufail Ahmed Shaikh
King Abdul Aziz City for Science & Technology,
Riyadh Kingdom of **Saudi Arabia.**

Prof. B. M. Sonawane
M.G.V.'s Arts College, Saundane, Dist - Nashik

Dr. Anil Dongre
Head, Dept. of Management,
North Maharastra University, Jalgaon.

Prof. D. M. Badure
N. S. B. Arts, Commerce & Science
College, Nanded.

Prof. Sachin Patil
D. D. S. P. College,
Erandol.

Prof. Atul Suryawanshi
S.S.M.M. College,
Pachora

Dr. Rekha Gajare
Bhusawal Arts, science & P.O.
Nahata,Commerece College,
Bhusawal, Dist- Jalgaon.

Prof. Vijay Shirsath
Nanasaheb Y. N. Chavhan College,
Chalisgaon

Mr. Gajanan Wankhede
Jalgaon.

Mr. Munaf Shaikh
North Maharashtra University,
Jalgaon

ISSN 2321-4953 *(Online)*
August - 2015

AdvisoryBoard

Dr. Marianna kosic
Scientific-Cultural Institute,
Mandala, Trieste,
Italy.

Dr. S. M. Tadkodkar
Professor & Head,
Dept. of Marathi,
Goa University.
Goa,India.

Dr.BajarangKorde
Professor & Head,
Dept. of English, Pune University.
Pune, [M.S.] India

Dr. M. S. Pagare
Professor & Head, Dept. of Marathi,
North Maharashtra University,
Jalgaon.**[M.S.] India**

Dr. R. P. Singh
Associate Professor of English
Dept. of English and Modern European Languages
University of Lucknow **[U.P.] India**

Dr. N. V. Jayaraman
Director-Training and Placement at
SNS group of Technical Institutions,
Coimbatore, India

Review Committee

Dr. Sayyed Zakir Ali,
HOD, Urdu & Arabic Languages
H. J. Thim College, Jalgaon

Dr. Shailendra Lende,
R.T.M. Nagpur University,
Nagpur

Dr. R. R. Kazi
North Maharashtra University,
Jalgaon.

Dr. Vandana Chaudhari
KCE's College of Education,
Jalgaon.

Dr. Vidya Vyavhare
KCE's M. J. College,
Jalgaon.

Dr. Sanjay Baviskar
D. N. Bhole College,
Bhusawal.

Dr. KalpanaPatil,
HOD, Dept. of Hindi,
D. N. College, Faizpur.

Dr. K. R. Udmale
HOD, Cost and Works Accounting,
M.S.G. College, Malegaon Camp, Nashik,

Contact us on : uniresearch99@gmail.com / researchjourney2014@gmail.com
Mobile No. : Prof. DhanrajT. Dhangar - (President, IRFA) **+ 91 7620576291 / 7709752380**

NANDI FOUNDATION, NANDED

NATIONAL CONFERENCE
ON
"CULTURAL HERITAGE OF NANDIGRAMA"

August, 18th 2015

ORGANIZING COMMITTEE

PATRON: Dargu Basveshwar S.
CONVENER: Dargu Shashikant B.
TRESURER: Mirkale Anjali D.

MEMBERS

Asst. Prof. Martha B. *(Bidar, Karnataka)*
Dr.Vinaya *(Hyderabad)*
Asst. Prof. Gananjay Kahalekar *(Mukhed)*
Asst. Prof. Saley Parag *(Nanded)*
Asst. Prof. Gunjkar Somnath *(Purna)*
Asst. Prof. Badure Datta *(Nanded)*

NANDI FOUNDATION
Old Gunj, Near Itwara Police Chowki, Nanded.431604
Email- nandifoundation45@gmail.com
Twitter.com-@shashikantdargu
Contact – 919405773134

ISSN 2321-4953 (Online)
August - 2015

Index

No.	Author's Name	Name of the Article	Page No.
	Prof. Shashikant B. Dargu	Editorial	05 - 06
1	Prof. Shashikant B. Dargu	Tradition of *'Saivagamasiddhanta'* in *Nandigrama*	07 - 08
2	Prof. Gananjay Kahalekar	Sacred Place *Kahala* : A Perspective	09 - 11
3	Shri Basaveshwar S. Dargu	The *Sri Saranga Modi's* Glass Painting in *Nandigrama*	12 - 14
4	Anjali D. Mirkale	The Great Warrior of *Nandigrama: Sri Saranga Modi*	15 - 18
5	Alka V. Sabekar	Introduction of Manuscripts Collection in *Nandigrama*	19 - 22
6	Shri. Bhujang S. Khodawe	मातासाहिब गुरुद्वारा : नंदिग्रामचे सुवर्णपान	23 - 26
7	Dr. Rajiv Yashwante	भारतीय समाज परिवर्तनात म. बसवेश्वरांचे योगदान	27 - 31
8	Dr. Vrushali Omkar Ambatkar	मानवजातीचा ज्ञानदीप श्री गुरुग्रंथ साहिब	32 - 35
9	Prof. Parag Dilip Saley	संत दासगणूंचे नांदेड जिल्ह्यातील अध्यात्मिक योगदान	36 – 38
10	Prof. Somnath Laxman Gunjkar	नांदेड जिल्हयातील वीरशैव समाजाची 'मठ'परंपरा	39 - 41
11	Prof. Datta Badure	नंदिग्राम निवासी मध्ययुगीन कवी आणि कविता	42 – 43

Editor's Desk

Mr. Shashikant B. Dargu
Secretary
Nandi Foundation, Nanded.
[M. S.] India.

Dear Readers!
Hello & Namaste!

Nandi Foundation, Nanded is a NGO established in 2013AD. It is working for Indian culture. Indian culture is divided into two schools of thoughts named *Agama* and *Nigama*, which are the base of all streams of Indian traditional knowledge. Now a day's *Nigamas* are famous and part of education also. But the *Agamas* are rare and there are very few Institutes follow the *Agamas*. So it is needed to focus on *Agama*. There are four parts of *Agamas 1) Shaiva, 2) Soma, 3) Lakula, 4) Pasupata.* The Fisrt one *Shiava Agama,* the 28 *Agamas* starts with *Kamika* and ends to *Vatula* called *Shaivagama*. It also divided into *Kriya, Charya, Yoga* and *Dnyana*. These four streams are covered all the Human beings life cycle. It is important part of our culture. So Nandi Foundation, Nanded specially focus or work for *Shaivagamasiddhanta.* NGO concentrate on research work on Shaivagamasiddhanta's temples, traditions, Institutes, personalities and literature. Also we organize program for students, Educational awareness, Exhibitions, organize conferences-seminars-symposia, skill development and Health.

We organize a National Conference on dated August 18th 2015 entitled "Cultural Heritage of Nandigrama" at Nandi Foundation, Nanded. The main purpose of this conference is to study about the Nandigrama. Why Nandigrama? – Nandigrama is a small village but it has a great tradition of Shiavagamasiddhanta. In the Vedic, Puranic literature mentioned Nandigrama as the Holy place where Nandi the Shivagana worship Shiva on the bank of Godavari and Urvashi the Apsara also worship Shiva on the bank of Godavari. According to Dargu Modi Jivani Sanskrit manuscript Nandigrama is the place where Sharana Surayya (12th AD) worshiped the Nandi and established a huge statue of Nandi at Nandigrama, so it is called as Nandigrama. In the end of 17th century, the warrior of Nandigrama saved the Nandi and village Nandigrama from attackers. The warrior of Nandigrama Shri Saranga Modi is famous for his courage. He killed more than 200 enemies and save our culture. He was also gave shelter many needful personalities. At present Nandigrama is called as

Nanded the famous city in Maharashtra State. Today we need to know more about the Nandigrama. So we select this topic for this National conference and invite papers on this topic.

National conference on Nandigrama – we invite the research papers on cultural heritage of Nandigrama through Internet and social media. Experts send us 11 research papers on different aspects of Nandigrama's cultural Heritage. About the tradition of Shaivagamsiddhanta in Nandigrama is my paper introduces experts with Nandigrama. Mr. Khodve B.S. and Mirkale A.D. focused on the Historical evidences of Nanded. The art of Nandigrama introduces by Dargu B.S. and Sabekar A.S gave introduction of Rare manuscript collection of Nandigrama. Mr. Badure Datta focused on the Marathi writers of Nandigrama and Mr. Gunjkara Somanath give introduction of Virashaiva Math paramapara. Dr. Yashwante Raju gives the introduction of Shri Basavanna's teachings and Prof. Ambatkar Madam introduces with the Philosophy of Shri Guru Grantha Sahibji. Dr. Kahalekar G.Y. gives knowledge about the village Kahala (near Nandigrama) and its tradition. Thus all the papers are trying their best about the cultural aspects of Nandigrama i.e. History, art, traditions, personality, Institutions, Literature and writers.

On the occasion of publishing this edition, I would like to give special thanks to Prof. Dhanraj T. Dhangar (Chief Editor of UNIRESEARCH – Multidisciplinary International E-Research Journal) for publishing a Special edition for our National Conference on "Cultural Heritage of Nandigrama." I thanks to Mr. Datta Badure (Asstt. Professor, Dept. of Marathi, NSB College, Nanded) for his kind support and co-operation for us. Without all Experts and research papers we cannot arrange this national conference so I am hearty thankful to all experts. I also thankful to Hon. Dargu S.B (President, Nandi Foundation, Nanded) and all the members of Nandi Foundation for organizing this National conference and appreciate all research students and Experts.

Thank You

With best regards!

- ***Mr. Shashikant B. Dargu (Asst. Prof.)***
Guest Editor

Tradition of *'Saivagamasiddhanta'* in *Nandigrama*

Mr. Shashikant B. Dargu (Asst. Prof.)
Department of Sanskrit
Netaji Subhashchandra Bose College,
Nanded. [M.S.] India.

Introduction:

The Bharata is the country which is well-known for its culture and the wisdom of Humanity. Today very few villages and cities are animate which put in the picture their past. In the Maharashtra state the Nandigrama[1] is village which is situated on the bank of river Godavari, today it is known as Nanded[2]. The traditional name – "Nandigrama" shows its relation with Shaivism. This paper focused on the tradition of Saivagamasiddhanta in Nandigrama.

Keywords: *Saivagamasiddhanta, Nandigrama*

What is the *Saivagamasiddhanta*?

Saivagamasiddhanta– the word is derived from two words– *Saivagama*[3] and *Siddhanta*[4]. The ***Saivagama*** is the branch of *Agama*[5]. Agama means the knowledge or *Vidhya*. The word *'Agama'* means the knowledge which came from the mouth of Lord *Siva*[6]. According to *Sri Renukacarya*[7], the *Agama* are divided into four sections as – *Saiva, Pasupata, Soma* and *Lakula. Kamikadi-Vatulanta* 28 *Saiva-agamas* are known as *Saivagama*.

Introduction of *Nandigrama*:

It is also called as – *Nanditat, Nandiyad, Nandiyadi, Nanded*[8] etc. There are many references about *Nandigrama*, which were ruined and very few are animate in present. Some temples, historical buildings, manuscripts collections are the historical aspects about the *Nandigrama.*

Tradition of *Saivagamasiddhanta* in the development of *Nandigrama*:

1) According to *Puranic* reference the God *Nandi* worship *Shiva* on the bank of *Godavari* i.e. the place known as *Nandigrama*. The *Apsara Urvashi* was also worshiped Lord *Shiva* on the bank of *Godavari.* Some historians called *Nandigrama* as a place of King *Nanda*.

---

[1] M.Phil Dessertation – Dargu S.B. Nandigrama Yethil Shaiva Hastalikhitache Adhyayana page-01
[2] Ibid.
[3] Sri Siddhantashikhamani – Edited by Dr. Chandrashekhar Shivacharyaji, Published by Virashaiva Sahitya Sanshodhan Mandal, Solapur. 1990AD page- 12 Introduction
[4] Ibid
[5] Ibid.
[6] Bhaskari –II, pg.85
[7] Sri Siddhantashikhamani -5-9
[8] M.Phil Dessertation – Dargu S.B. Nandigrama Yethil Shaiva Hastalikhitache Adhyayana page-50

ISSN 2321-4953 (Online)
August - 2015

2) As per the *Sanskrit* manuscript *Modi Jivani* in the 1159AD century the *Sharana Surayya* established and worshiped the *Nandi* in the village and then it called as *Nandigrama*.[9]

3) *Istalinga pooja*: The *Sharan Surayya* arranged the *Istalinga pooja* ceremony at his home in the presence of His *Guru Sri Urlinga Deva* in 11th century. This was the cause of change in behavior of thief called *Peddhi*, who known as *Sri Urlinga Peddhi* the great Saint of *Kandhara* region.[10]

4) *Jangamawadi* : Near the *Nandigrama* in North – west region a area called as *Jangamawadi.* After the *Kalyana Kranti (Basavanna's* revoulation against the King *Bijjala)* 1100 *Jangama bhaktas* were lived in the *Nandigrama*, the place known as *Jnagamavadi* region.[11]

5) The tradition of *Bilvacharana*: In the holy place of *Shiavagamsiddhanta Sri Lasin Matha, Basmatnagar* the student *Basav* who belong from *Nandigrama* started the great tradition of *Bilvacharna* in the 13th AD Century.[12]

6) The worship of *Sri Mahakaleshwara* on the bank of river *Godavari* by *Sri Viradarya* mentioned in the *Modi Jivani.*[13]

7) *Nandigrama* had many attack by enemies but in the 1680AD the muslim attackers attacked on *Nandigrama* and tried to destroyed the *Nandi*. But the warriors of *Nandigrama* fought them very bravely. The warrior *Sri Soma* and *Sri Saranga Modi* great warriors of *Nandigrama* saved the Nandi and *Nandigrama* and rip down the enemies from this region.[14]

8) these are some references of *Shaivagmasiddhanta* but there are some terms which are belongs to *Shaivagamasiddhanta* like *Istalinga pooja, Bhasmadharin*, *Panchaksari mantra, Rudraksa, Shaivagama parangatah* mentioned in the *Sanskrit* manuscript *Modi Jivani* – the history of *Nandigrama*.[15]

Conclusion:

It can be concluded that the *Nandigrama* is the ancient village of *Maharashtra*. This village played very important role in the practicing of *Saivagamasiddhanta*. The historical evidences like *Urvashi's Shivabhakti*, *Nandi's Tapacaranam, Nandi* worshiped by *Sarana Surayya,* the *Jangamavadi,* the *Sivayoga* put into practice and its collision on *Uralinga peddhi*, the *Mahakala pooja* by *Viradarya*, the *Nandi* battle, *Sri Saranga Modi.* All these are the evidences clearly stated about the tradition of *Saivagamasiddhanta* in *Nandigrama*.

[9] Modi Jivani – by Vishwnatha Swami 1875 AD- Sanskrit manuscript – pg.01-02
[10] Ibid-pg.37
[11] Manyd Khoryatil Thor Sant Sri Urlinga peddhi – Sri Keshavrao Dahondge pg.
[12] Modi Jivani – by Vishwnatha Swami 1875 AD- Sanskrit manuscript – pg.02-03
[13] Ibid- pg.02-03
[14] Ibid-pg.06-07
[15] Modi Jivani – Sanskrit manuscript – by Vishwnath Swami – 1875AD .

ISSN 2321-4953
(Online)
August - 2015

Sacred Place *Kahala* : A Perspective

Mr. Gananjay Kahalekar (Asst. Prof.)
Head & Research Guide,
Dept. of Sanskrit,
M. J. P. College, Mukhed,
Dist. Nanded [M.S.] India.

In the life of Nana Maharaj, there are many occasions among which one of the important is being elucidated when Nana started the festival of Champashashthi, once it so happened that cow ghee was over during the festival at that time Mhalsakant came in the guise of a merchant from Malegaon with pitchers of ghee on the head. Some Brahmins asked him, who he was? Where had he come from? Without answering anything, Mhalsakant went away from the scene. When Nana Maharaj came to know of this incident, he became immensely sad, that Khandoba in the form of Mhalsakant incarnated and disappeared but Nana Maharaj could not seek his darshan (Meet).

To the south of the Godavari River, at a distance of two miles, there is a sacred place called Kahala, which is well-known for Khandoba Temple and the monument of Sadchidanand Teerth Swami Maharaj. The beginning of this sacred place, its greatness and religious history was from Gundbhatt Nana Maharaj. For social knowledge of Khandoba Temple and the monument of Sri Saint Nana Maharaj Kahalekar, this present paper is being presented in which the narration of the birth of Ved Murthi Nana Maharaj, stories, contribution, festivals, Khandoba Temple's importance in the light of history, tradition and myths.

This sacred place Kahala is on the highway of Nanded-Hyderabad and is 27 Kms away from Nanded city. Its town is Naigaon, Dist. Nanded, Mahrashtra State.

The ancestors of Nana Maharaj were from Bidar, state Karnataka. In order to solve the problem of livelihood, they migrated to Maharashtra 229 years ago as they were tremendously impecunious. Nizams founded the Hyderabad institution in 17th Century. In this region, many districts were incorporated like the whole Marathwada, Hyderabad, Bidar, Gulbarga etc. Ved Murthi Gundbhatt had his Gotra Vashisth and branch Ashwalayan. His better half's name was Manakarnika. Gundbhatt was a Vedic Brahmin and a religious preacher. They continued their livelihood by making offerings. Also they offered Sri Maharudrabhisheka Harivansha Purana Saptah and Putra Kameshthi Yadnya and completed all the rituals and formalities to get the child. In 1803, Gundbhatt was born, (who was later named as Nana Maharaj as well as Sadchidanand Teerth Swami Maharaj after seeking recluse). Gundobhatt became 8 years old and his father was much concerned with Upanayan Ceremony i.e. a ritual that gives all permission to offer Pujas, participation in the religious activities

ISSN 2321-4953 (Online)
August - 2015

and to enter into the sacred part of life. Mr. Jayantrao Deshmukh from Umra carried out this ceremony for Gundbhatt alongwith his own son. After this Upanayan, he received the privilege of Vedic education. Afterwards, he went to Vedmurthi Madhavbhatt Mandaikar who was a great Vedic preacher, astrologer and was a master in music from Nanded. In order to seek Vedic Education Gundbhatt (Nana) learnt Rigved. Nana Learnt Rigved and its preview along with Ved, Puranas, Shrut, Smruti, the art of offerings etc. Vedmurti Madhavabhatt (His name during recluse was Damodaranand Teerth Swami) commanded him to serve Ganapati for ten days every year as his fees.

Even today, the Kahala Institution performs and observes the Dasahara Festival and Sri Ganesh Pujan. After the Vedic education, Nana was married with the Daughter of Sadashivpanth named Girija who was from Kapsi. Afterwards he went to Basmath town to seek Guruupadeshaa from the Saint of Deshikendra which was successfully done. The popularity of Gundbhatt Maharasj was spread over everywhere for his Vedic knowledge, Ved, Purana, Katha and lessons from Bhagvata Purana. In the month of December (Margshirsha), he started the festival of Champashashthi from the first day of the fortnight to full moon day (Pornima). When Nana was 96, Mrs. Girija, his wife passed away. After that Nana adopted recluse (Chathurthashram) and became Sadchidanand Teerth Swami Maharaj. His residence during recluse was Kahala wherein he was engrossed in meditation. In 1900, the great Vedic preacher Nana Maharaj sought Samadhi i.e. to become one with the spirit of almighty.

In the life of Nana Maharaj, there are many occasions among which one of the important is being elucidated when Nana started the festival of Champashashthi, once it so happened that cow ghee was over during the festival at that time Mhalsakant came in the guise of a merchant from Malegaon with pitchers of ghee on the head. Some Brahmins asked him, who he was? Where had he come from? Without answering anything, Mhalsakant went away from the scene. When Nana Maharaj came to know of this incident, he became immensely sad, that Khandoba in the form of Mhalsakant incarnated and disappeared but Nana Maharaj could not seek his darshan (Meet). Nana ran after Khandoba who allowed him darshan in his temple.

Even today, Khandoba is worshipped here and people make celebrations.

References:

1. Sant Kavi Sri Dasganu Mahraj, 'Sant Kathamrut', Srimat Sadguru Sri Dasganu Maharaj Pratishthan, Gorte, Dist. Nanded, 3rd edition, 1929.

2. Sri Sadchidanand Teerth Swami-'Kathamrut', Sansathanadhipati, Sri Nilkanth Maharaj Kahalekar, Kahala, Bq. Dist. Nanded,

3. Sri Khandu Vaman Krushnurkar, 'Gatha Kahalekaranchi', Kavita Prakashan Nanded, 1st edition, June 2014

****

ISSN 2321-4953 (Online)
August - 2015

The *Sri Saranga Modi's* Glass Painting in *Nandigrama*

Basveshwar S. Dargu
Director,
Nandi Foundation, Nanded.
[M.S.] India.

Introduction:

As per Sanskrit poet – Sahitya-Sangit-Kalavihinah saksat pasuh pucchavisan hinah[16]- means the man who is living without Sahitya, Sangita and kala called as Pasu or animal. It shows the importance of Literature, Music and arts for human being. The Nandigrama – the small village situated on the bank of river Godavari or Goutami[17]. Nandigrama has a great tradition of warriors. The Sri Saranga Modi is the greatest warrior of Nandigrama[18]. The literature, folk songs are described about the history of Nandigrama. But one unknown artist's glass painting is the important work of Indian arts. This paper focused especially concentrated on the glass painting of Sri Saranga Modi.

Keywords: *Sri Saranga Modi*, Glass painting, *Nandigrama*

The *Sri Saranga Modi*:

Sri Saranga Basava Dargu Modi - the great warrior of *Nandigrama*. He born in *Magha S.Shake* 1582 (1660AD)[19]. He was a great expert in *Mallavidhya* (Restling), weapons especially in Sword. He was a student *Sri Ishwar Shivacarya – acarya* of *Lasin Mattha, Basmatnagar*[20].

According to *Saivagamasiddhata*, he completed his religious and warrior education from *Sri Iswar Sivacarya*. He was a scholar in 28 *Saivagamas* and expert in Sword. He also interested for horse riding. As per *Virasaiva* tradition he practices the *Sivayoga (Istalingapooja).* Also he was a good warrior. Due to his interest in war he started business of weapons[21].

There are many more references are available about *Sri Saranga Modi* - the great personality of *Nandigrama*. Such as -

1) The folk songs like – *Seva ka mol nahin, Mai ke Sikh mana* clearly stated the personality of *Saranga Modi*[22].

[16] Nitishatakam- Bhrutuhari – Shloka-12, pg. 02 Edited by G.R. Joglekar, Published by Oriental Publication Company, Girgaon, Mumbai. 1911AD.
[17] M.Phil Dessertation – Dargu S.B. Nandigrama Yethil Shaiva Hastalikhitache Adhyayana page-01
[18] Ibid-pg.14
[19] Ibid-pg.14
[20] Ibid-pg.14
[21] Ibid-pg.14
[22] Collection of Dargu Modi Puratattva Sangrahalaya, Nanded.

2) *Kavyas* like *Saranga Modi Stuti, Modi Jivani* focused on his great personality how he was brave and what a great devotion about *Virasaivism* he had![23]

3) In the history of *Nandigrama* he was only one personality whose painting is available today. This paper described the style of painting and all the important aspects of painting.[24]

Historical Glass painting of *Sri Saranga Dargu Modi*[25]

Importance aspects of painting work:

Sri saranga Dargu Modi – a warrior a scholor of *Saivagamasiddhanta*.

Glass Painting on Golden plate, glass covered with wooden frame and packed by metal.

Bhavas – *Shanta, Prasanna*, smile on face,

Pagadi – the *pagadi* wearing on head yellow in colour. It is made up by gold and silver thread. For the safety of head it is necessary to wear *Pagadi* on head.

Green Shirt – The *Bara Bandi* used as a shirt by *Sri Saranga Modi*. It is made up by pure cotton and wear tightly with body.

---

[23] Collection of Dargu Modi Puratattva Sangrahalaya, Nanded.

[24] Ibid.

[25] Ibid

ISSN 2321-4953 *(Online)*
August - 2015

Yellow lower – Yellow colour lower used as pant called *Payajama*.

Mudra : Left hand in *Varada Mudra* or *Abhaya mudra*.Right hand control the horse

Colours used- orange, green, yellow, blue, white, black natural colours. White horse in moving or running position,

Ornaments of *Saranga Modi* – Simple ornments around the neck and ornament in the ear shows the simplicity of the warrior. A sheild of the warrior on his back. **Naked foots** – it clearly stated that *Sri Saranga's* horse riding in Holy place because he did not wear shoes in his foot.

Ornaments of Horse- There are some ornaments in the neck and head of horse.

Style – The style of this painting is *Pahari*.

Period- The period of painting is 1680AD to 1710AD.

Background – Golden plate.[26]

These are the special aspects of the *Sri Saranga Modi's* glass painting. According to all observations it can be conclude that this painting is rare one and historical painting. Today it is the oldest painting in *Nandigrama* (Nanded) city. There is scope for Students of Art faculty to do more work on this painting. It can be show the more dimensions of the *Nandigrama's* art tradition.

[26] Collection of Dargu Modi Puratattva Sangrahalaya, Nanded.

ISSN 2321-4953 *(Online)*
August - 2015

The Great Warrior of *Nandigrama: Sri Saranga Modi*

Anjali D. Mirkale
Cashier,
Nandi Foundation, Nanded.
[M.S.] India

Introduction:

Nandigrama is a small village situated on the bank of river Godavari in Marathawada region, today it is known as Nanded – the holy city. In the history there are not more references about Nandigrama but it is an independent region. After the death of Sri Saranga Modi the Nizam captured the Nandigrama in 1668AD[27]. In the history of Nandigrama the role of Sri Saranaga Modi is very important. The warrior who fought for his tradition, who did not convert or change his religion, who gave shelter to needful personalities, who respects to all Dharmacharyas, who punished the enemies strictly. This paper shortly give introduction of Sri Saranga Modi.

Keywords: ***Modi, Nandigrama, Nandi*** **Battle.**

Sri Saranga Modi – The Warrior:

Nanded city had a historical importance in *Maharashtra*. *Nanded* is also known as a *Nandigrama*[28], *Nanditata, Nadiyad, Nandikad*. In the history of *Nandigrama shri Saranaga Modi* was the worrier in *Juna Ganj* area. He was born in *4.Magha, Shake 1582* (AD 1660).[29] He was businessman of weapons. He had been studied the *Saivagamas* at *lasin math, Basmatnagar*. The *Guru Ishwar Sivacarya* was taught him *Sastravidya, Sastras* and 28 *Saivagamas*.[30]

Nandi Battle:

In 1689 AD there was attacking on *Nandigrama* by *Sardar Fateh Nawaz Pathan* and that incident known as *Nandiyudha*. In this *Nandiyudha Virasoma* and *Shri Saranga Modi* plays an important role.[31] The *Nandi*, had been established by *Sarana Surayya Modi* in the main market known as *Ganj Bazar* at *Nandigrama (Nanded).*[32]

---

[27] Dargu Modi Jivani Manuscript (Sanskrit) 1875 AD Author Visvanath Swami – pg. 08 -09

[28] Dargu Modi Jivani Manuscript (Sanskrit) 1875 AD Author Visvanath Swami– 2.12.3.15 and Seva Ka Mol Nahin Bhai – Kalagi Folk Song – 1879 AD – Author – Eknath. 1.1

[29] Dargu Modi Jivani Manuscript – 2.12.6.8

[30] Dargu Modi Jivani Manuscript – 2.12.6.12 to 14

[31] Dargu Modi Jivani Manuscript – 2.12.6.15 to 16 and 18, 19.

[32] Dargu Modi Jivani Manuscript – 2.12.2.4 to 5.

ISSN 2321-4953 (Online)
August - 2015

In 1689 AD *Muslim* attackers were attacked on *Nandigrama* and they tried to destroy that *Nandi*. At that time *Soma* and his friends also stopped that *muslim* attackers. But accidently Soma was killed in that attacking because of his devotion *Nandigrama* and Nandi were protected. Today is also the Tomb of *Soma* in the *Ganj Bazar, Nanded.* Today this place is known as *Sri Soma Munjeswara* Temple, *Juna Ganj, Nanded.*[33]

The news heard by *Saranga* and he had been attacking on *Muslims*. Lot of *Muslims* killed by *Saranga* in his forceful attacking.[34]

Historical importance of *Nandi* Battle:

The Tomb of *Soma*, Tomb of *Fateh Nawaz Pathan*, the sword of *Saranga Modi,* the glass painting of *Sri Saranga Modi*, The *Nandi* and *Ganj Bazar* are the historical evidences of the *Nandi* Battle.

The sword of *Saranga Modi* is worshiped in *Modi's* family who live in *Juna Ganj, Nanded* at their ancestral home. The weight of sword is 990 gm, the *Muth* – 11cm, *Man pakad* 8cm, length of the sword is 82 cm (90cm) width – 4cm, thickness 0.5cm. The sword has two stars on its plate. According to Historians– **one star (whole) shows a 100 warriors killed by that weapon.** It means the *Saranga Modi* had been killed 200 warriors by his sword. It is very important archeological aspect of Indian History.

The *Nandi* – Today this *Nandi* is situated in *Thorala Math, Jangam Galli, Nanded.* During the period 1920 – 30 AD that *Nandi* was hiding in the field at north side of *Nandigrama* for its safety. After the independence of *Marathwada*, the *Nandi* was reestablished in the *Thoral Mata, Jangam Galli, Nanded* in 1953AD by the worshipers of *Nandi*.

In 1708 AD in the *Marathi* month *Jaistha shri Guru Govind Singh Maharajaji,* Savior of cultural heritage, the founder of new *pantha* arrived in *Nandigrama*. He welcomed by *Sri Saranga Modi*, who was a businessman in *Juna Ganj, Nandigrama (Nanded)*. They introduced with each other. *Shri Saranga Modi* and his family worshiped Godly figure of *Sri Guru Govind Singhji* at home.[35]

---

[33] Dargu Modi Jivani Manuscript – 2.12.7.1,2,7,8

[34] Dargu Modi Jivani Manuscript – 2.12.7.3 to 4

[35] Dargu Modi Jivani Manuscript – 2.12.7.9,10,11,12,13,14 and 15. And Seva Ka Mol Nahin Bhai – Kalagi Folk Song – 1879 AD – Author – Eknath. 1.1 to 11

ISSN 2321-4953 *(Online)*
August - 2015

Sri Guru Govind Singhji accepted the hospitality of his virtuous disciple *Sri Saranga Modi.* But this historical site is still being neglected. This holy place where *Sri Guru Govind Singhji* was being worshiped the home where He lived unfortunately in dark. Whereas other placed where He came in contact was transferred into monuments.

Righteous businessman *Sri Saranaga Modi* regularly used to worship *Sri Guru Govind Singhji.* Unfortunatly *Muslim* aggressors attack on *Sri Guruji.*[36] At the end of His sacred life, to examine the loyalty of *Sri Saranga* . *Sri Guru Govind Singhji* gave the responsibility of his work. But *bhakt Saranga Modi* humbly promised Him to serve Him regularly. After this incident *Sri Guruji* offered *Sri Guru Granth Sahibji* at the *Gurupada.*[37] After *Sri Guru Govind Singhji Maharajaji's Sachkhand Gaman Saranga Modi* built the *Samadhi (Angitha Sahib)* of *Sri Guruji.*[38] *Saranga Modi* used to worship regularly his *Istalinga (Siva linga)* and then the *Guru Samadhi.*[39] The letter which was written by *Sri Saranga Modi* to his *Kulguru* in 1713AD in *Modi* script is also available at *Dargu Modi Puratattva Sangrahalaya, Juna Ganj, Nanded.* As per above mentioned letter now a day's also chief - *poojari (Jathedara)* worshiped *Sri Guru Samadhi* at *sakal prahar* of a day. This tradition is also used by the chief-*poojari* in *Gurudarbara* at this moment.

They built a *Samadhi* site *'Bunga'* and arranged a *Bawali (Barav*/Well) for water . He decorated the surrounding of *Sri Guruji's Samadhi* with flowers and fruits.[40]

Sri Saranga Modi had been worshiped *Sri Guru Samadhi* at the age of 100 years and he had been dead on dated 1768 AD.[41]

Conclusion:

It can be conclude that, *Sri Saranga* is a warrior and he save *Nandi, Nandigrama* and worshiped *Sri Guru Samadhi*. Be noted historians at the point of *Nandiyudha* and its importance in *Nandigrama* history.

---

[36] Dargu Modi Jivani Manuscript – 2.12.7.17 and Seva Ka Mol Nahin Bhai – Kalagi Folk Song – 1879 AD – Author – Eknath. 3.1 to 5

[37] Dargu Modi Jivani Manuscript – 2.12.7.18, 19, 20,21,22, and 2.12.8.1,2,3,4,5,6 and Kalagi Folk Song – 1879 AD – Author – Eknath. 5.6 and 7.

[38] Dargu Modi Jivani Manuscript – 2.12.8.4

[39] Dargu Modi Jivani Manuscript – 2.12.8.7

[40] Dargu Modi Jivani Manuscript – 2.12.8.8

[41] Dargu Modi Jivani Manuscript – 2.1.2.8.9

ISSN 2321-4953 (Online)
August - 2015

References:

1. www.sangatsansar.com
2. www.dargumodiarchives.blogspot.com
3. **Articles : Virayoddha Saranga Modi** – Author – Dargu B.S. published in Daily Prajawani on dated 19 Jan.2010.
4. **Nandigrama Yethil Saiva Hastalikhitache Adhyayana –** M.Phil Deseertation, Dargu S.B. YCMOU, Nashik year - 2009

ISSN 2321-4953 *(Online)*
August - 2015

Introduction of Manuscripts Collection in *Nandigrama*

Alka V. Sabekar
Member,
Nandi Foundation,
Nanded. [M.S.] India

Nandigrama has a collection of manuscripts which is today known as *Dargu Modi Puratattva Sangrahalaya, Nanded.* In this collection the texts of *Nandigrama* and region conserve and preserve systematically. It is the ancestral collection of *Dargu Modi* family. Manuscripts, texts are collected by this family but today it is Universal heritage. It is for all human beings anyone can study it. This paper is focused on the list of all manuscripts collected in DMPS, Nanded. This collection is divided as per languages i.e. *Sanskrit, Marathi, Hindi, Kannada* and *Mishra.* Here mentioned some important text or manuscript list as per languages.

Sanskrit Manuscripts:

01	*Siddhantshikhamani*
02	*Rudra Mantra*
03	*Rudra Mantra*
04	*Basavapuranam*
05	*Shivasahatranam*
06	*Jivani of Modi Family*
07	*Deepratnakar*
08	*Raghuvansham*
09	*Gurulinganadpurana*
10	*Panini Vyakarana*
11	*Anubhav Sutram*
12	*Veershaiva Ratnakar*
13	*Parameshwartantra*
14	*Amarkosha*
15	*Sukshmagama*
16	*Kumarsambhava*
17	*Shivapujavidhi:*
18	*Shankar samhita*
19	*Shivasahatranam*
20	*Basavpuranam*

ISSN 2321-4953 (Online)
August - 2015

21	*Shaivakavacha*
22	*Sanskrit Mantras*

Marathi Manuscripts (*Modi* Script) :

01	A letter of Saranga Dargu modi to Ishwar Swami Lasin Math Basmat. 1713AD
02	A letter to Saranga Dargu by Basav S.Dargu from Lasin Math Basmat 1713AD
03	A letter to Saranga Dargu Modi by Falappa Dargu 1742 AD
04	Kavya Sanchika
05	A Bond paper of Kondapa Naroba Dargu(Santoba Jiwana's Brother)
06	Invitation of Vritbandha Sanskar by Vishnupant Dada Bhagwat, Chiplun to Dargu family
07	Invitation of Vivah Sanskar by Vishnupant Dada Bhagwat, Chiplun to Dargu family
08	A letter of Santoba Dargu to Appa Burande
09	A letter by Moreshwar Rajadhykshya to his wife Savitri
10	A letter to Ramachandra Narayan Tendulkar from Damodar and Abdul Imam
11	Kararnama between Santoba Dargu and Basappa Dargu
12	Kararnama between Santoba Dargu and Gunwant Dargu
13	A document of Basappa Dargu and Mali
14	A document of Basappa Dargu and Babaji Jangam
15	Kolnama by Saranga Wani Bepari1830 AD
16	Kavya Sanchika
18	Kavya

Marathi Manuscripts(Devanagari Script)

01	*Siddhatbodha*
02	*Devi Aarati Sanchika*
03	*Kalagi Kavaya Sanchika*
04	*Kalagi Kavya Sanchika*
05	*Kalagi Kavya Sanchika*
06	*Kalagi Kavya Sanchika*

07	*Abhanga : Tukoba*
08	*Abhanga : Tukoba*
09	*Abhanga : Tukoba*
10	*Aarati Sangraha*
11	*Birudavali*
12	*Saranga Dargu Dairy*
13	*Basapa Dargu's Dairy*
14	*Varnamala Sanchika*
15	*Varadashankar*
16	*Varadashankar*
17	*Varadashankar*
18	*Shivalilimrut*

Kalagi Folk Songs:

01	*Sach Bhai Sach*
02	*Mai Ke Sikh Mana*
03	*Sharana Stuti*
04	*Mahadev Stuti*
05	*Saranga Modi Stuti*
06	*Guru Stuti*
07	*Sewa ka Mol nahin*
08	*Baag ka Chanda*
09	*Sikhon ki ladai*

Dargu Modi Puratattva Sangrahalaya

This is the first collection of *Nandigrama (Nanded)*. It is collected by *Sri Saranga Mahajan Dargu Modi* (1820 to 1924 AD), *Sri Baba Dargu Modi* (1860 to 1945 AD), *Sri Ramling Dargu*

ISSN 2321-4953 (Online)
August - 2015

Modi (1927 to 1997 AD) and *Sri Saranga Dargu Modi* (1925AD to today). This collection acquaint with *Dargu Modi* Family with the historical period 1123 to 1910 AD.

Collection:

1) *Sri Lasin Math, Basmatanagar.*
2) *Sri Palimkar* Family
3) *Sri Eknath Kavi's* folk songs
4) *Sri Vishnudas's* literature

Paintings:

1) *Sri Saranaga Modi's* glass painting on golden plate. 17th Century)
2) *Basavapurana's* paintings (1808 AD)
3) *Sri Basappa seth's* painting (19th Century)
4) *Gomata* (20th Century)

Today students refer the collection for their research work such as – Minor Research Project, Major Research Project, Ph.D. research work.

Reference or Major Source for this Paper:

1. *Dargu Modi Puratattva Sangrahalaya, Nanded.*
2. Catalogue of DMPS, Nanded.

'Uniresearch'- International Multidisciplinary E-Research Journal
Special Issue. 1 Global Impact Factor [GIF] - 0.234 [2013]
Cultural Heritage of Nandigrama
ISSN 2321-4953 (Online)
August - 2015

मातासाहिब गुरुद्वारा : नंदिग्रामचे सुवर्णपान

श्री खोडवे भुजंग शंकरराव
संशोधक (इतिहास), सामाजिकशास्त्र संकुल,
स्वा.रा. ती.मराठवाडा विद्यपीठ, नांदेड
महाराष्ट्र, भारत.

नांदेड म्हणजेच पूर्वीचे नंदिग्राम होय. नांदेड जिल्हा हा महाराष्ट्र राज्यातील, मराठवाडा विभागातील अत्यंत समृध्द असा सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक वारसा लाभलेला जिल्हा आहे. उत्तर भारतामध्ये जनपदाचे रुपांतर हे महानगरपदामध्ये झाल्यानंतर मगध हे सर्वात प्रमुख महाजनपद उदयास आले. मगध राज्याचे महान राजे नंद घराण्याचे राज्य नांदेड व परिसरावर असल्याची साक्ष मिळते. इतिहासकारांच्या मते याच नंद राजाच्या नावावरुन नंदीतट, नवनंदडेरा, नंदीग्राम अशा प्रकारची नावे याठिकाणाला पडली आणि यावरुनच पुढे नांदेड नाव तयार झाले. प्राचीन काळातील नंदिग्राम, नवनंदडेरा, नंदीतट म्हणजेच आजचे नांदेड होय. नांदेड शहराचे ऐतिहासिक तसेच धार्मिक महत्त्व आहे. शीखांची धर्मस्थळेम्हणजेच पवित्र गुरुद्वारा ही या शहराची खास ओळख आहे. अखंड भारताच्या व राष्ट्रीय एकात्मतेच्या अनुषंगानेही महाराष्ट्रातील या गुरुद्वारांचे महत्त्व मान्य करावे लागेल.

अठराव्या शतकात नंदिग्रामच्या या परिसरात एक अत्यंत महत्वपूर्ण ऐतिहासिक घटना घडली, ज्यामुळे नांदेड हे संपूर्ण जगामध्ये प्रसिध्द झाले असून राष्ट्रीय आणि जागतिक पातळीवरील शीख धर्माचे महत्वपूर्ण धार्मिक व सांस्कृतिक केंद्र म्हणून नांदेड उदयास आले. नांदेड नगरीच्या धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक दृष्टीकोनातून या घटनेचे महत्व अनन्यसाधारण आहे. ३०७ वर्षापूर्वी इ.स. १७०८ मध्ये शीख धर्माचे दहावे गुरु श्री गरुगोविंदसिंगजी यांनी नांदेड नगरीमध्ये वास्तव्य केले व पुढे एक दैदिप्यमान इतिहास रचला गेला. श्री गरुगोविंदसिंगजी साहिब यांच्या पावन पदस्पर्शाने नंदिग्राम नगरी पवित्र झाली.

श्री गरुगोविंदसिंगजी यांच्या जीवनातील शेवटच्या टप्प्यातील महत्त्वपूर्ण घडामोडी नांदेड नगरीमध्ये घडल्या. ७ ऑक्टोंबर १७०८ रोजी श्री गरुगोविंदसिंगजी यांचे सचखंड गमन झाले. गुरुजींनी शीख धर्माचे अकरावे गुरु म्हणून पवित्र ग्रंथ 'गुरुग्रंथसाहिब' या ग्रंथास गुरुपदी विराजमान केले व सर्व भाविकांना 'गुरु मानियो ग्रंथ' असा आदेश दिला.

"अगिया भई अकाल की,

तबै चलायो पंथ

सथ सिक्खन को हुकूम है

गुरु मानियो ग्रंथ।"

गुरुजींच्या जीवनाशी संबंधित अनेक महत्वपूर्ण गुरुव्दारा या नंदिग्राम नगरीत आपल्या ऐतिहासिक व सांस्कृतिक संपन्नतेची साक्ष देतात. नांदेडच्या परिसरात खालील ऐतिहासिक गुरुद्वारे शीख धर्माचा दैदिप्यमान इतिहास सांगतात.

१) श्री हजुर साहिब सचखंड गुरुद्वारा

२) बंदाघाट साहिब गुरुद्वारा

३) नगिनाघाट साहिब गुरुद्वारा

४) संगत साहिब गुरुद्वारा

५) मालटेकडी साहिब गुरुद्वारा

६) शिकारघाट साहिब गुरुद्वारा

७) हिराघाट साहिब गुरुद्वारा

८) बाऊली साहिब गुरुद्वारा

९) माता साहिब गुरुद्वारा

१०) भजनगड साहिब गुरुद्वारा

११) नानकसर साहिब गुरुद्वारा

१२) दमदमा साहिब गुरुद्वारा वसमतनगर

शीख धर्माच्या दृष्टीने गुरुंचे स्थान अत्यंत महत्वपूर्ण आहे. श्री गुरुनानक हे शीख धर्माचे पहिले गुरु तर श्री गोविंदसिंगजी हे शीख धर्माचे दहावे गुरु. नांदेडच्या इतिहासात श्री गोविंदसिंगजी व माता साहिब कौर देवाजी यांचे स्थान महत्वाचे आहे. त्यांच्या वास्तव्याने ही नांदेड नगरी पुण्यनगरी झाली आहे.

हजूर सचखंड साहिब गुरुद्वारा हा श्री गोविंदसिंगजी यांची धर्मनिष्ठा, प्रेरणा, वीरता याचे सदैव स्मरण देतो, तर मातासहिब गुरुद्वारा हा मातासाहिब कौर यांचे उच्च जीवन, त्याग, निष्ठा यांचे सदैव स्मरण देतो. मातासाहिबजी गुरुद्वारा हा नांदेड नगरीतील तसेच समस्त शीख धर्माच्या बांधवांसाठी अत्यंत महत्वपूर्ण आणि श्रध्दास्थान असलेला गुरुद्वारा आहे. मातासाहिबजी गुरुद्वारा हा नांदेड रेल्वे स्थानकापासून १५ कि.मी. अंतरावर स्थित आहे. श्री सचखंडसाहिब गुरुद्वारा पासून या गुरुद्वाराचे अंतर १७ कि.मी. आहे. मातासाहिबजी गुरुद्वारा हा सचखंड साहिब गुरुद्वाराच्या पूर्व दिशेला वसलेला आहे. हा गुरुद्वारा नांदेड तालुक्यातील ब्राम्हणवाडा या गावाजवळ नांदेड-मुदखेड रस्त्यावर भव्य स्वरुपात बांधला गेला आहे. हा गुरुद्वारा गोदावरी नदीकाठी वसलेला असून गोदावरी नदीच्या उत्तरेकडील तटावर स्थित आहे. श्री गुरुगोविंदसिंगजी आणि माता साहिब देवांजी यांच्या पावन पदस्पर्शाने आणि तपोसाधनाने पवित्र झालेल्या ठिकाणी हा गुरुद्वारा उभारण्यात आला आहे. हिराघाट साहिबजी गुरुद्वाराच्या काही अंतरावरच या गुरुद्वाराची निर्मिती करण्यात आली आहे. त्यामुळे भाविकांना या दोन्ही गुरुद्वारांच्या दर्शनाचा लाभ सहजपणे घेता येतो. मातासाहिब गुरुद्वारा हा हिराघाट साहिब आणि शिकारघाट साहिब गुरुद्वारा या दोघांमध्ये गोदावरी नदीकाठी स्थित आहे.

श्री गुरुगोविंदसिंगजी यांचा विवाह रोहतास निवासी भाई रामू खत्री यांची कन्या 'माता साहिब कौरजी' यांच्या समवेत १८ वैशाख सवंत १७५७ रोजी झाला होता. गुरुजींनी त्यांना खालसाची माता हा किताब दिला होता, त्या मातेच्या या ठिकाणी पवित्र तपःस्थान होते. श्री गुरुजींच्या नांदेड वास्तव्याच्या काळात माता साहिब कौरजी या ठिकाणी तपस्या करीत असत.

ISSN 2321-4953 (Online)
August - 2015

माताजी गुरुजींचे सायंकाळी दर्शन घेऊनच आपले भोजन घेत असत. गुरुजी शिकार करुन नंतर याच ठिकाणी येऊन लंगरचा स्वाद घेत आणि नंतर माता साहिब कौरजी या सुध्दा भोजन घेत असत. माता साहिब कौरजी यांच्या आशिर्वादाने तेव्हापासून सुरु असलेले लंगर येथे आजही चालू आहे. यावरुन गुरु आणि गुरुमातेच्या आर्शिवादाचा साक्षात्कार दिसून येतो.

श्री गुरुगोविंदसिंगजी यांच्या शेवटच्या काळात त्यांनी मातासाहिब कौरजी यांना भाई मनीसिंगजी यांच्या समवेत आणि काही शीख सैनिकांसमवेत दिल्ली येथे सुरक्षिततेच्या दृष्टीने पाठविले. मातासाहिब कौरजी यांनी निरोप घेतांना सांगितले की, गुरुजींच्या दर्शनाशिवाय ते भोजन करणार नाहीत. तेव्हा गुरुजींनी मातासाहिब कौर यांना निजीशस्त्र दिले आणि पूजापाठ करतांना या गुरुजींच्या निजीशस्त्रांचे दर्शन घेण्यास सांगितले. या शस्त्रांच्या दर्शनातूनच श्री गुरुजींचे दर्शन होईल असा विश्वास दर्शवला. माता साहिब कौरजी दिल्ली येथे गेल्यानंतर तेथेच त्यांनी प्राण अर्पण केला. माता साहिब कौरजी यांचे अंत्यस्थळ दिल्ली येथे श्री गुरुहरीकिशनसाहिबजी यांच्या अंतिम स्थळाजवळ आहे.

मातासाहिब कौरजी यांच्या नांदेड येथील तप:स्थानावर एका भव्यदिव्य गुरुद्वाराची निर्मिती करण्यात आली व त्या गुरुद्वारास मातासाहिबजी गुरुद्वारा असे संबोधण्यात येते. मातासाहिब गुरुद्वारा हा अत्यंत भव्य स्वरुपात निर्माण करण्यात आला आहे. संपूर्ण गुरुद्वारा हा पांढऱ्या संगमरवरी दगडातून निर्माण करण्यात आला आहे. या गुरुद्वारा परिसर २५० एकरमध्ये विस्तृत क्षेत्रात पसरलेला आहे. गुरुद्वारा मागच्या बाजूने गोदावरी नदीचे विहंगम दृश्य नजरेस पडते. गुरुद्वारासमोर निशाणसाहिब हा ध्वज शीख धर्म व विचाराची पताका सदैव प्रज्वलित असतो. गुरुद्वाराच्या तळ भागात जे स्थान आहे त्याच ठिकाणी मातासाहिब कौरजी नियमितपणे तपोसाधना करीत असत. गुरुद्वाराचे बांधकाम हे अत्यंत आकर्षक आणि भव्यदिव्य आहे. गुरुद्वाराच्या चारही बाजूने चौकोनात संगमरवराचे गोल घुमट असून मध्यभागी एक मोठे संगमरवरी गोल घुमट हे शीख वास्तूशास्त्राचे एक महत्वाचे वैशिष्टये आहे. या घुमटावर शीख धर्माचे पवित्र चिन्ह अंकीत केलेले दिसून येते. या गुरुद्वारात नियमितपणे पूजा-पाठ आयोजित केले जातात तसेच अनेक धार्मिक विधी पार पाडले जातात. या गुरुद्वाराच्या बाजूलाच दुसऱ्या एक भव्य गुरुद्वाराची निर्मिती करण्यात आल असून गुरुद्वाराच्या दर्शनी भागावर गरुड पक्षाचे शिल्प साकारलेले दिसून येते. गुरुद्वाराच्या बाजूलाच लंगरची व्यवस्थाही अत्यंत चांगल्या प्रकारची केलेली दिसून येते. लंगर सेवा गुरुंच्या आशिर्वादाने चालू आहे. लंगरमध्ये भोजनानंतर तेथे अत्यंत आरोग्यवर्धक असा चहा भाविकांना देण्यात येतो.

गुरुद्वाराच्या परिसरामध्येच गुरुंच्या घोडयांचा अस्तबल, हरिण, ससे, शहामृग, वानर अशा विविध प्राण्यांची योग्य प्रकारे व्यवस्था करुन एक प्रकारे छोटे प्राणी संग्रहालय तयार करण्यात आले आहे. या ठिकाणी गुरुद्वारा दर्शनासाठी आलेले भाविक आवर्जून भेट देतात. गुरुद्वाराचा आजूबाजूचा परिसर हा अत्यंत सुंदर निसर्गसौंदर्याने नटलेला आहे. गुरुद्वाराच्या मागच्या बाजूने वाहणारी गोदावरी नदी, पिंपळ, वड, चिंच, आंबा तसेच इतर अनेक प्रकारचे वृक्ष हे येथील सौंदर्यात भर घालण्यास मदत करतात. दुरवरुन हा गुरुद्वारा पाहिल्यास हिरव्यागार वनराईमध्ये पांढरा शुभ्र दिसणारा गुरुद्वारा हा अत्यंत मनमोहक दिसतो.या गुरुद्वाराची सर्व व्यवस्था ही ''निहंग सिंग'' यांच्या मार्फत सचखंड गुरुद्वारा बोर्डाच्या मार्गदर्शनाखाली दर्शन घेण्यासाठी संपूर्ण भारतातून तसेच जगभरातून भाविक येतात. गुरुद्वारात माथा टेकवून गुरुंचा आशीर्वाद प्राप्त करतात.

ISSN 2321-4953 *(Online)*
August - 2015

हा गुरुद्वारा शीख धर्माचे दहावे गुरु श्री गुरुगोविंदसिंगजी आणि त्यांची स्मरण करुन देतो. त्यामुळे शीख धर्माच्या दृष्टीने या गुरुद्वाराचे स्थान अत्यंत श्रध्देय आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१. देशमुख रा. नी. : आपला नांदेड जिल्हा, कल्पना प्रकाशन, नांदेड

२. प्रा. गुरप्रीत सिंह : सिखो के दस गुरु, डायमंड प्रकाशन, नई दिल्ली

३. ज्ञानी अवतार सिंग शीतल : सचखंड यात्रा, सचखंड साहिब प्रकाशन, नांदेड

४. डॉ. गोपाल सिंग : गुरुगोविंदसिंग, नॅशनल बुक ट्रस्ट, दिल्ली

५. श्री. अंजनीकर भगवान : वीरसंत गोविंदसिंग, निर्मल प्रकाशन, नांदेड

६. डॉ. रत्नसिंह जग्गी : गुरुमान्यो ग्रंथ, सचखंड प्रकाशन, नांदेड

७. कर्तार सिंह दुग्गल : शीख धर्मातील धर्मनिरपेक्ष जाणिवा, अनु. साळुंखे आ.ह. नॅशनल बुक ट्रस्ट दिल्ली

ISSN 2321-4953 *(Online)*
August - 2015

भारतीय समाज परिवर्तनात मा. बसवेश्वरांचे योगदान

प्रा. डॉ. राजीव यशवंते,
मराठी विभाग,
श्री. गुरु बुध्दिस्वामी महाविद्यालय, पुर्णा
जि. परभणी, महाराष्ट्र, भारत.

संत बसवेश्वर केवळ साहित्य निर्मिती मध्ये रमणारे संत नव्हते. त्यांनी एखाद्या ईश्वराची वा मठाची आराधनाही उभारली नाही. तर त्यांनी भारतीय तत्वज्ञानातील भौतिकवादी परंपरेला अनुसरुन कार्य केले. म्हणूनच त्यांचे नाते चार्वाक, बौध्दसंप्रदाय, नाथसंप्रदाय, कबीरपंथ व स्वातंत्र्योत्तर काळातील परिवर्तनाच्या चळवळीशी जोडता येते. बसवेश्वरांची ओळख जातिव्यवस्थेच्या विरोधात लढणारा महान क्रांतिकारक अशी आहे. त्यांनी बाराव्या शतकात अभूतपूर्व अशी समतावादी चळवळ उभी केली त्या चळवळीच्या प्रभावात कर्नाटक आणि महाराष्ट्र या दोनही राज्यातील समाज आजही असल्याचे दिसते. वर्णभेद, जातिव्यवस्था, स्त्री - पुरुष असमानता, उच्चनिचतेवर उभारलेल्या रुढी परंपरा आणि या साधनांच्या माध्यमातून समाजाचे होणारे शोषण यांच्या विरोधात त्यांनी कृती - उक्ती - तत्व असा तीन पदरी लढा उभारला.

भारतीय समाजाच्या सांस्कृतिक, धार्मिक विकासाचे मुख्यत: दोन टप्पे पाडता येतात. एक इ.स. पूर्व पाचव्या शतकापासून इ.स. पाचव्या शतकार्यत एक हजार वर्षाचा कालखंड मानता येतो. या काळात समाजाचे धार्मिक परिवर्तन घडवून आणणारे महात्म्ये व त्यांचे अनेक संप्रदाय उदयाला आले. जैन संप्रदाय, चार्वाक संप्रदाय,बौध्द संपप्रदा, नानक संप्रदाय या संप्रदायांसोबतच इराणमधून आलेल्या सुफी संतांनी रुजवलेला सुफी संप्रदाय इत्यादी नव्या संप्रदायांनी या काळातील समाजात क्रांतिकारी परिवर्तन घडवून आणले. यशप्रभाव, अस्थितर राजसत्ता आणि सरंजामी अर्थव्यवस्था या एकमेकांच्या गुंतागुंतीच्या संगनमतांनी समाजाला जखडून टाकले होते. एक सामाजिक सैथिल्य निर्माण झाले होते. अशा जिवनाचे,जगण्याचे चेतन्य हरवून बसलेल्या अंधारात चाचपडत असलेल्या, गतिहीन समाजाला या गर्तेतून,अशा दुष्ट चक्रातून बाहेर काढणारा कोणीच नव्हता. अशा काळात वरील अनेक संप्रदायांनी परंपरेला नाकारणारे नवे विचार, नव्या कृती, नवी तत्वे समाजासमोर ठेवून एक नवी क्रांती घडवून आणली. मात्र हे परिवर्तन धार्मिक आणि सामाजिक चौकटीत घडलेले परिवर्तन होते.

जागतिक मानवी समाजाच्या संदर्भात भारतीय समाजाच्या प्रगतीचे, परिवर्तनाचे विश्लेषण करतांना काही फरक दर्शविणाऱ्या मूलभूत नोदी केल्यास विकासाचे स्वरुप ठळकपणे समोर येते. पश्चिमात्य समाजाचे धर्मशास्त्र आणि तंत्रज्ञान यांना अलग केले त्यासाठी त्यांना बलिदाने द्यावी लागलीत. हिरॉडॉट्स पासून, स्पिनोझा, सॉक्रटिस, गॅलिलिओपर्यंतची अनेक उदाहरणे आपल्या समोर आहेत. इकडे मात्रपरिवर्तनाचे धर्मशास्त्राकडून तंत्रज्ञानाकडे न येता तत्वज्ञानाचा विकास धर्माच्या चौकटीतच होत गेला. अर्थात धार्मिक आणि तात्विक विचारांनी इथल्या सांस्कृतिक घडणीत मोठे योगदान दिले. परंतु आर्थिक परिवर्तनाला या काळात फारसा वाव मिळालानाही आणि समाज एका आदिम अवस्थेतच जखडलेल्या स्वरुपाचे जीवन

जीवन, मध्ययुगीन काळात जगत राहिला. अनेक नवनवे संप्रदाय जन्माला आले. धार्मिक परिवर्तन झाले. मात्र सामाजिक आणि आर्थिक जीवन रचेला फार मोठा हादरा बसलेला दिसत नाही किंवा हादरा बसला तरी त्याचे परिणाम धार्मिक विभाजना पुरते दिसले असेच म्हणावे लागते. कारण समाजामधल्या जातीपाती, जातिनिष्ठ प्रथा परंपरा यावर परंपरेचे प्रभाव कायम दिसतात. नवे संप्रदाय ही नवी ओळख बनली ती वरवरची. प्रत्यक्ष जगण्याच्या पातळीवर जाती, जातीमूल्ये, जातीव्यवहार समाजाच्या रगारगात कायमच भिनलेले होते. आणि परिवर्तनाच्या कोणत्याही आशेचा अंकूर इथे जातीव्यवस्थेने जन्माला येऊच दिला नाही. या वास्तवात आजही फारमोठे बदल झालेले दिसत नाहीत. बदलाच्या काही नोंदी करता येतात. आर्थिक, सामाजिक, विकासाचे दाखले देता येतात. प्रगतीचा अत्याधुनिक आदर्शही दाखवता येतो. एवढेच कशाला व्यक्ती स्वातंत्र्यापासून सगळयाच पातळीवरचे स्वातंत्र्य इथला समाज उपभोगत आहे. हे सत्यही नाकारता येत नाही. परंतु हे सगळे बदल मान्य करुनही हा समाज आपल्या पोटात जातीपाती, उचनिचता, श्रेष्ठ - कनिष्ठ भाव वागवूनच आहे. हेही दुदैवी सत्य स्वीकारावे लागते. अशा सामाजिक पार्श्वभूमीवर प्रहार करणारे संप्रदाय, संत, तत्वज्ञान, तत्वज्ञ हेही तेवढयाच शक्तीनी जाती, रुढी, परंपरांचा मुकाबला करत आहेत. हाही इतकाच जुना इतिहास आहे. पाचव्या शतकापासून पुढचा पाच - सातशे वर्षाचा गडद अंधाराचा काळ सोडता पुढे जातीवर्चस्वावर प्रहार करणाऱ्या नव्या युगाचा आरंभ झाल्याचे दिसते.

महात्मा बसवेश्वरांच्या भारतीय समाजातील परिवर्तनाच्या कार्याचे नव्या संदर्भात विश्लेषण करतांना वरील वास्तव समोर ठेवावे लागते. भारतीय समाज एक संक्रमणशील समाज आहे. एका बाजूने बदल स्वीकारतो असे वाटणारा आणि गेल्या चार हजार वर्षापासून तर आजपर्यंतची ओळखच बनली आहे. मात्र जमेची बाजू अशी की, या समाजाच्या अवस्थेला सतत हादरे देत परिवर्तन घडवून आणणारे संत - महंतही येथे वेळोवेळी जन्माला आहे आहेत. त्यांनी एक सामाजिक समतोल राखण्याचे महान कार्य केलेले आहे. अन्यथा जगाच्या पाठीवरचे अनेक सामाजिक संप्रदाय, अनेक समुह बदललेल्या युगाची, बदलेल्या जीवनाची आव्हाने न पेलता आल्याने लयाला गेलेले आहेत. भारतीय समाज टोकाच्या बदलांना तयार होत नाही आणि अन्यायाला नाकारण्याची, त्या विरोधात लढण्याची तयारीही ठेवतो. हे वेगळे रुप येथे पहायला मिळते त्यात अनेक महात्म्ये, अनेक संप्रदाय, चळवळी यांचे मोठे योगदान आहे. महाराष्ट्रामधली संतमंडळी, कबिरांची विचारधारा, यांच्यासारखेच परिवर्तनाच्या चळवळीत महात्मा बसवेश्वरांचे मूलभूत योगदान आहे.

इथल्या समाजाचे स्वाभावविशेष आणि व्यवहार विशेष असे की संत, संताचे कार्य, संतोच तत्वज्ञान यांचे जीवापाड जतन करणारा हाच समाज परत जातीपाती, उचनिचता, जातीप्रतिष्ठा जातीनिष्ठ मानसन्मान, रुढी - प्रथा सोडतांना दिसत नाही. असे घडतना दिसते. हे सततचे वास्तव आहे. ते नेमके कशामुळे आहे ? का घडते ? ही एक सामाजिक कोंडी आहे. आणि भारतीय समाजाच्या बदलाच्या प्रक्रियेत त्यामुळे अडथळे येतात. तेंव्हा परत संतांच्या, महात्म्यांच्या कार्याचे, विचारांचे आदर्श समाजासमोर ठेवावे लागतात. तर कधी बदललेल्या युगातील बदललेल्या नव्या वास्तवात त्यांच्या तत्वज्ञानाचे नवे विश्लेषण, नवे मूल्यमापनही करावे लागते. या प्रक्रियेत खंड पडल्यास समाजात एकपोकळी निर्माण होऊन विकृती जन्मा येऊ

ISSN 2321-4953 *(Online)*
August - 2015

शकतात. असे होऊ नये म्हणून या लेखातून महात्मा बसवेश्वर यांच्या कार्य व तत्वांमधल्या काही नोंदी घेत आजच्या नवयुगातही त्यांना किती महत्तव आहे हे सांगायचे आहे.

जवळपास आठशे चाळीस वर्षापूर्वी बसवन बागेवाडी येथे कुंडलसंगम जि. विजापूर येथे बसवेश्वरांचा जन्मझाला आणि वयाच्या बाराव्या वर्षी महाराष्ट्रातील मंगळवेढे येथून आपल्या कार्याचा प्रारंभ केला. बसवेश्वरांची ओळख जातिव्यवस्थेच्या विरोधात लढणारा महान क्रांतिकारक अशी आहे. त्यांनी बाराव्या शतकात अभूतपूर्व अशी समतावादी चळवळ उभी केली त्या चळवळीच्या प्रभावात कर्नाटक आणि महाराष्ट्र या दोनही राज्यातील समाज आजही असल्याचे दिसते. वर्णभेद, जातिव्यवस्था, स्त्री - पुरुष असमानता, उच्चनिचतेवर उभारलेल्या रुढी परंपरा आणि या साधनांच्या माध्यमातून समाजाचे होणारे शोषण यांच्या विरोधात त्यांनी कृती - उक्ती - तत्व असा तीन पदरी लढा उभारला.

महाराष्ट्रातील समाजाला संतांच्या चळवळीची पार्श्वभूमी आहे. म्हणून महात्मा बसवेश्वरांच्या कार्याचा गौरव आणि सन्मान इथल्या समाजाने सतत केलेला आहे. इथल्या जनतेने लढण्याची संतांची, समाज सुधारकांची व क्रांतिकारकांची परंपरा जोपासली आहे. म्हणून बसवेश्वराचे कार्यही इथली जनता विसरु शकत नाही. बसवेश्वरांच्या कार्याचा विशेष म्हणजे अस्पृश्यता, विषमता, जातिभेद, अनेक देवतावाद यांच्या विरोधात संघर्ष करण्याबरोबरच श्रममूल्याची नवी संस्कृती या समाजात रुजवून राष्ट्रीय परिवर्तनाचे व आर्थिक विकासाचे कार्यही केलेले आहे. त्यांनी आपल्या चळवळीमध्ये समाज, समता व आर्थिक परिवर्तन अशा परिवर्तनाच्या तिहेरी कार्याची प्रणाली रुजवली.

भारतीय समाजामध्ये परिवर्तन घडवून आणणाऱ्या प्रत्येक संतांने प्रत्यक्ष चळवळ उभारताना त्या चळवळीचे तत्वज्ञानही स्वत:च विकसित केले आहे. हीच कृतीव पध्दती बसवेश्वरांनीही अनुसरलेली दिसते. त्यांनीही आपल्या 'वचनसाहित्याद्वारे' हे सिध्द केले आहे. बसवेश्वरांनी आध्यात्मिक संस्कारापेक्षा नैतिक संस्काराला आणि आर्थिक व सामाजिक समतेला प्रमुख प्राधान्य दिले. बसवेश्वरांची एक महान कृती म्हणजे स्थावरलिंग असलेल्या लिंगपूजेला अव्हेरुन इष्टलिंगाचा शोध लावला. व वैज्ञानिक दृष्टिकोन बाराव्या शतकात समाजासमोर ठेवला. इष्टलिंगाची कल्पना निसर्ग आणि शरीर यांच्यात एक नाते प्रस्थापित करणारी व सुदृढ आरोग्याचे तत्व विकसित करणारी नवी भूमिका होय. इष्टलिंग म्हणजे एक किंवा दीड घन सेंटीमिटर आकाराच्या सिलीकॉन दगडाच्या लिंगावर आयुर्वेदीक वस्तुंचा लेप करुन गोल आकाराचे लिंग तयार केले ते लिंग म्हणजे इष्टलिंग होय. लिंगावर आयुर्वेदीक वस्तुंचा लेप चढवून कांती करुन गोल आकाराचे लिंग करताना मुख्यत: शिलारस, इंगलीक, राळ, लाख, चंद्ररस, मस्तकी, बिब्याचे तेल, तिळाचे तेल आदि आयुर्वेदीक वस्तुंचा उपयोग केला जातो. ही कृती म्हणजे धार्मिक संस्कार तंत्राच्या माध्यमाचा वापर करुन भारतीय परंपरेमधल्या आयुर्वेद शास्त्राचे संस्कार करणारे नवे तंत्र होय. महात्मा बसवेश्वरांची महत्वाची दुसरी एक कल्पना म्हणजे त्यांचा धर्मनिरपेक्ष अनुभव मंटप होय. त्यांनी या कल्पनेच्या माध्यमातून समतेचे एक नवे तत्वशिल्प विकसित केले. त्यांनी अलमप्रभुच्या अध्यक्षतेखाली स्थापना करुन या मंटपात सर्व जातीच्या प्रतिनिधीना एकत्र आणले. यामध्ये मागासलेल्या अस्पृश्य जाती आणि स्वत: व अनेक वरिष्ठ जातीतील

व्यक्तीसह जातीतील समावेश केला. त्यापैकी मडीवाल माचीदेव - धोबी, मेघार केतरुया - बुरुड, मादार चन्नय्या, किन्नर बम्मया - सोनार, शिवनागमय्या - महार, शंकर दासीमय्या - शिंपी, ढोर - ककय्या, समगार हरळय्या - चांभार, चन्नबसवेश्वर हा ब्राह्मण व मनुवाद्यांनी नाकारलेल्या स्त्री स्वातंत्र्याला देखील महत्व देऊन अक्कमहादेवी, सत्यका, गंगाबिका, नागलांबिका अशी अनेक महिला सदस्यांना देखील महत्वाचे स्थान दिले. कित्तूरची राणी चनम्मा या देखील याच विचाराच्या होत. हा अनुभव मंटप म्हणजे त्या काळातील समतेचे एक ज्ञानपीठ होते असे म्हणता येते.

बसवेश्वर केवळ साहित्य निर्मिती मध्ये रमले नाहीत किंवा त्यांनी एखाद्या ईश्वराची वा मठाची आराधना उभारली नाही. तर त्यांनी भारतीय तत्वज्ञानातील भौतिकवादी परंपरेला अनुसरुन कार्य केले. म्हणूनच त्यांचे नाते चार्वाक, बौध्दसंप्रदाय, नाथसंप्रदाय, कबीरपंथ व स्वातंत्र्योत्तर काळातील परिवर्तनाच्या चळवळीची सांगता येते. त्यांनी ही परंपरा अभ्यासून व समाजातील समकालीन वास्तव समजून घेऊन परिवर्तनाचा नवा मार्ग व नवी पध्दती अवलंबिलेली होती.

महात्मा बसवेश्वरांनी इथल्या समाजात अनेक शतकापासून रुजलेला कर्म सिध्दांत नाकारला ज्या सिध्दांताची नाळ पूर्वजन्माच्या कर्माशी जोडली जाते. त्यांनी नवाच कर्म सिध्दांत व त्याची वैचारिक मांडणी करुन एक नवा आदर्श समाजापुढे ठेवला. त्यातून समाजाचे होणारे धार्मिक आणि आर्थिक असे दुहेरी शोषण एकाचवेळी थांबले. बसवेश्वरांनी काळ व वास्तवाला समजून घेऊन समाजाच्या गरजांचा अभ्यास केला व त्यांचाच पूर्ततेला प्राधान्य देणाऱ्या कृती केल्या. म्हणून बसवेश्वरांचा ईश्वर न होता एक क्रांतीकारक संत म्हणून त्यांचे समाजात वेगळे स्थान निर्माण झाले.

बसवेश्वरांनी जातींना आधार असलेले व्यवसाय बदलले क्षमता व बुध्दी यावर आधारीत व्यवसायांची नवी भूमिका सांगितली. उत्पादन व उत्पादनाची साधने यांचे सार्वत्रिकरण करण्याची कृती करुन आधुनिक समाजवादी भूमिकाच त्यांनी त्या काळात घेतली. व्यक्तीमधले परावलंबित्व, आळशीपणा, ऐतखाऊपणा याला विरोध केला. भिक्षापात्र, जिर्णशीर्ण कपडे, दाढी वाढवणे असल्या ढोंगी रुपांना विरोध करुन जगण्यासाठी श्रम अशा कल्पनेचे संस्कार त्यांनी केले. म्हणूनच त्यांची ओळख करुन देतांना परिवर्तनवादी, समतावादी, भौतिकवादी, निरिश्वरवदी, अनात्मवादी, नास्तिकवादी इत्यादी विचारमूल्ये वापरली जातात. त्यांना भारतीय जीवनाच्या मध्ययुगातील परिवर्तनवादी चळवळीचे जनकही मानले जाते.

महात्मा बसवेश्वरांनी आचार आणि विचार अशा दोन धर्माची सांगड घालून एक क्रांतीकारी कृतीधर्म उदयास आणला. त्यांनी भारतीय परिवर्तनवादीची चौकट पार्श्वभूमी म्हणून स्विकारली मोक्ष प्राप्तीची साधने नाकारुन नव आरोग्यदायी जीवनाच्या विचाराची व कृतीची संकल्पना समाजाला दिली. त्यांनी प्रेरिषत रुप नाकारले. वर्ण व्यवस्था नाकारली. वेद महात्म्य नाकारले आणि समतेचा एक नवा समाज निर्मुन त्याला समतेच्या विचाराचा आधार दिला.

भारतीय परंपरेमधल्या परिवर्तनवादी विचार व व्यक्तीची एका बाजूने सांगड घालता येते आणि दुसऱ्या बाजूने त्यांच्या व्यक्तिमत्वाचे व कृतीचे स्वतंत्रपणे मूल्यमापनही करता येते. त्यांची त्या काळातील अत्यंत क्रांतीकारी कृती म्हणजे

ISSN 2321-4953 (Online)
August - 2015

स्त्रीत्वाला आणि समाजातील स्त्रियांच्या स्थानाला दिलेले नवे क्रांतीमूल्य होय. स्त्रीला त्यांनी त्यांच्या अनुभव मंटपात स्थान देऊन हे सिध्द केले आहे.

हया सगळया बसवेश्वरांच्या कार्याच्या नोंदी घेतल्यानंतरही दुर्दैवाने असे म्हणावे लागते की आजचा समाज बसवेश्वरांची व्यक्तिपूजाच करतांना दिसतो. किंवा त्यांचेही देवत्वच समाजात शिल्लक आहे की काय अशी शंका येते. कारण त्यांच्या कृतीवर व विचारांवर समाज चालताना दिसत नाही. व्यक्ती सुखाच्या व स्वार्थाच्या भावनेतसमाज गुरुफटूनगेला आहे.आणि बसवेश्वर हे एक केवळ शिल्प म्हणूनच रुजले जात आहे. की काय अशी शंका यायला लागते.आज या विरोधातही एक वेगळी चळवळ उभारण्याची गरज आहे असे वाटते.

(लेखक मराठी भाषा आणि साहित्याचे अभ्यासक, संशोधक आहेत)

प्रा. डॉ. राजीव यशवंते, यांचे प्रकाशित लेख / शोधनिबंध :

- **राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय नियतकालिकांतून विविध विषयांवर शोधनिबंध प्रकाशित**

१. 'रिसर्च एनालिसिस एण्ड इवैल्युएशन' या आंतरराष्ट्रीय नियतकालिकातून **'तिंगाड मधील विनोदी संवाद : एक चिकित्सा'** हा शोध निबंध प्रसिध्द. ISSN-०९७५-३४८६ (मार्च-२०१०)

२. 'शोधसमीक्षा और मुल्यांकन' या आंतरराष्ट्रीय नियतकालिकातून - **'महाराष्ट्रातील संताचे समाजिक कार्य'** हा शोधनिबंध प्रसिध्द. ISSN-०९७४-२८३२ (मार्च-२०१०)

३. 'एंटायर रिसर्च' या आंतरराष्ट्रीय नियतकालिकातून **'मराठी ग्रामीण कथेचे स्वरुप'** हा शोधनिबंध प्रसिध्द. ISSN-०९७५-५०२० (मार्च-२०१०)

४. 'अक्षरवैदर्भी' या राष्ट्रीय नियतकालिकातून **'समकालीन साहित्याचे सामाजिक संबंध'** या विषयावर शोधनिबंध प्रसिध्द. RNI for India नवी दिल्ली र.नं. ४६६५८/८४ (मार्च-२०१०)

५. 'अक्षरवैदर्भी' या आंतरराष्ट्रीय नियतकालिकातून **'भा.ल. भोळे यांचा कलाविचार'** या विषयावर शोधनिबंध प्रसिध्द ISSN-०९७६-०२९६ (एप्रिल-२०१०)

६. 'पॅट्रॉन' या आंतरराष्ट्रीय नियतकालिकातून **'ग्रामीण कादंबरी व समाज जीवन'** या विषयावर शोधनिबंध प्रसिध्द. ISSN-०९७६-२३१० (मे-२०१०)

७. 'रिसर्च लिंक' या आंतरराष्ट्रीय नियतकालिकातून **'साहित्याच्या भाषंतरातील संशोधन क्षेत्रे: एक अभ्यास'** या विषयावर शोधनिबंध प्रसिध्द ISSN-०९७३-१६२८ (मे-२०१०)

८. 'परिवर्तनाचा वाटसरु' या नियतकालीकातून **'भा.ल. भोळे यांचा साहित्य विचार'** हा शोधनिबंध प्रसिध्द. (१५ एप्रिल २०१०)

९. 'आमची श्रीवाणी' या नियतकालिकातून **'प्रसारमाध्यमे आणि साहित्य'** हा शोधनिबंध वाचन व प्रसिध्द. ISSN-०९७१-६९५५ (जून-२०१०)

१०. 'संशोधन सृष्टी' या नियतकालिकातून **'ग्रामीण साहित्य चळवळीची वाटचाल'** हा शोधनिबंध प्रसिध्द. ISSN-२२४९-६४७५ (जून-२०१३)

११. 'BANER' या नियतकालिकातून **'केळी - कापसाचा दाहक अनुभव प्रश्न मांडणारा' - 'आसुड'** या कथासंग्रहाचे परिक्षण ISSN-२३२०-४३६२ (डिसेबर-२०१३)

ISSN 2321-4953 (Online)
August - 2015

मानवजातीचा ज्ञानदीप श्री गुरुग्रंथ साहिब

डॉ. वृषाली ओंकार आंबटकर
तत्वज्ञान विभाग
श्री गुरुबुध्दी स्वामी महाविद्यालय, पूर्णा
महाराष्ट्र, भारत. मो.९४२१५५०२४२

शीख धर्मीयांचे श्रध्दास्थान असणारे गुरुग्रंथ साहिब हा ग्रंथ सर्व मानवजातीचे मार्गदर्शक तत्व होय. मानवाकरीता आवश्यक असणाऱ्या मानसिक व अध्यात्मिक विकासाची पायरी होय. ज्ञान, उदात्त स्वरुपाचे तत्वज्ञान. अध्यात्मिक वृध्दी या अनुषंगाने सद्यपरिस्थीतीत प्रत्येक मानवाकरीता हा ग्रंथ अनमोल असा ठेवाच आहे.

प्रस्तावना :

विश्व रचनेत सजीव सृष्टीला विशेष प्राधान्यक्रम आहे. ज्यामध्ये मानवाचा विचार प्रामुख्याने केला जातो. मानवी जीवन जगत असतांना जिवन विषयक विशिष्ट ध्येय निश्चित केली जातात. ज्यात प्रामुख्याने आत्मउन्नतीला महत्वाचे स्थान आहे. आत्मोन्नतीचा सर्वात जवळचा मार्ग म्हणून अध्यात्मिकेचा विचार केला जातो. धर्माच्या दृष्टीकोनातून अध्यात्मिकता हि धर्माचा सर्वात महत्वाचा भाग आहे. धर्माचा संबंध श्रध्देशी असतो व्यक्ती आणि समाजाला विशिष्ट दिशा देण्याचे काम धर्माच्या साहयाने होत असते. भारतासारख्या विविधतेत नटलेल्या विशाल राष्ट्रात अनेक धर्म, जाती पंथाचे व्यक्ति वास्तव्य करतात. ज्यामध्ये हिंदू, ख्रिश्चन, बौध्द, जैन, इस्लाम, आणि शिख धर्माचा समावेश होतो. प्रत्येक धर्माची किंवा पंथाची विशिष्ट प्रकारची आचार विचार संहिता असते. त्याचाच प्रामुख्याने अंगीकार केला जातो. प्रत्येक धर्माचे निश्चित असलेले ध्येय, त्याची साधने आणि त्यांचा तात्वीक दृष्टीकोन हा प्रामुख्याने त्या-त्या धर्माच्या धर्म ग्रंथात समाविष्ट असतो. धर्माच्या दृष्टीने त्या धर्माला पवित्र धर्मग्रंथ महत्वपुर्ण सर्वश्रेष्ठ असतो. ज्या प्रमाणे हिंदूचा धर्मग्रंथ भगवदगीता, ख्रिश्चन, बायबल, इस्लामीकांचा कुराण, जैवाचा आग्रम त्याप्रमाणेच शिखाचा श्री गुरुग्रंथ साहिब महत्वपुर्ण आहे.

गृहीतकृत्ये :

1. गुरु अर्जुनदेव द्वारा संग्रहित हा ग्रंथ गुरुवाणीचे एक विश्वसनीय रुपच आहे.
2. मानवतेचे प्रतिक प्रतिबिंबीत करणारा ग्रंथ गुरुग्रंथसाहित होय.
3. विश्व बंधुत्वाची शिकवण देणारा एकमेव धमग्रंथ गुरुग्रंथ साहिब होय.
4. तत्वज्ञान व ज्ञान यांची उपासना खऱ्या अर्थाने या ग्रंथाच्या साहयाने झाली आहे.

धर्माचा अर्थ :

धर्म हा शब्द 'धृ' या धातुपासुन तयार झाला असुनज्याचा प्रामुख्याने अर्थ धारण करणे असा केला जातो तत्वज्ञानाच्या अनुषंगाने धर्म हा शब्द 'मुळ तत्व' या दृष्टीने विचारात घेतला जातो म्हणून त्याच्याशिवाय अस्तीत्वाचा विचारच होत नाही, ते धर्म होय. धर्म संकल्पनेविषयी वेगवेगळया विचारवांतानी वेगवेगळे विचार स्पष्ट ज्यात प्रामुख्याने इमाइल डररवाइम यांनी असे स्पष्ट केले की, 'धर्म' म्हणजे ज्याचा संबंध पवित्र वस्तूशी असतो ज्या वस्तूना सामान्य व्यवहारापासुन दुर ठेवलेले असते.

अशा वस्तुविषयी श्रध्दा व विधी यांचे संकलन म्हणजेच निषीध्द मानलेल्या वस्तू विश्वास आणि क्रिया यांचा मिळुन बनलेला तो एक नैतिक समुह असुन त्यास धर्म म्हणतात.

एडवर्ड टायलर " दैवी विभूतीच्या अस्तीत्वावरील श्रध्दा म्हणजे धर्म होय.

मानववंशशास्त्रज्ञ मॅलीनोबारकी "धर्म एक विश्वव्यापी व्यवस्था आहे. तसेच धर्म एक सामाजिक घटना असुन वैयक्तिक अनुभूती होय.

शीखधर्म -

भारतीय धर्म परंपरेत शीख धर्म महत्वाचा आहे. शीख या शब्दाची उत्पत्ती सिक्ख या शब्दापासुन सांगितली जाते. सिक्ख म्हणजे शिष्य होय. गुरुशिष्य परंपरा म्हणजे शिख होय. नवजीवनाचा संदेश देणाऱ्या पाठ शाळेतील शिष्य म्हणजे शीख होय. ज्या शाळैत आत्मीक, मानसिक, शारीरिक प्रकारचे शिक्षण प्रणाली शिकवल्या जातात ती गुरु शिष्य परंपरा म्हणजे शीख धर्म होय. जो ईश्वराला एकेश्वर मानतो तो शिख होय. जो कडे, कच्छ, कंगवा, कृपाण, केस या पाच कंकरचा सदैव वापर करतो तो शीख होय.

मुलतत्वे :

१. इश्वर - इश्वरवादी धर्म असल्यामुळे त्यांा इश्वराचे अस्तित्व मान्य आहे.

२. शबद - इश्वराची इच्छा म्हणजे शबद होय. गुरु म्हणावे शब्द होय.

३. गुरु - शीख धर्मात गुरु शिष्य परंपरेला महत्व आहे.

४. नामस्मरण - शीख धर्माने नामस्मरणाला इश्वरभक्तीला महत्व आहे.

५. मोक्ष - मोक्षाचा विचार शिख धर्मात केला आहे जीवन हे त्यागाकरीता नसुन जगण्यासाठीच आहे आत्मउन्नती शिस्तबध्द व विधायक दृष्टीला महत्व दिले आहे.

६. सत्संग - सत्संगाला महत्वाचे मानले आहे.

७. गुरुशिष्य परंपरेला महत्व दिले. गुरुग्रंथ साहिब हा ग्रंथ महत्वाचा आहे.

गुरुग्रंथसाहिब -

शीख धर्माचा पवित्र धर्मग्रंथ गुरुग्रंथसाहिब सर्वात महत्वाचा होय. मुर्तीपुजा ---- मानणारे शिख गुरुग्रंथ साहिब ग्रंथाला ईश्वर, अकाल परमेश्वर, गुरुस्थानी मानतात. मानवी जिवनाचे दिशादर्शक म्हणून या ग्रंथाला मानण्यात येते. हा ग्रंथ केवळ शीख गुरुज्यांच वाणीचे संकलन नव्हे तर तत्कालीन अनेक संताच्या वाणीचा समावेश यात आहे. यामुळे धर्मग्रंथ केवळ शीख धर्मीया करीताच महत्वाचा नव्हे तर संपूर्ण विश्वात गुरुग्रंथ साहिब ग्रंथाला मानाचे व महत्वाचे स्थान आहे. गुरुग्रंथ साहिब ग्रंथाच्या संदर्भात प्रसिध्द भारतीय तत्वज्ञ डॉ.राधाकृष्णन म्हणतात, श्री गुरुग्रंथ साहिब सर्व अवतारी व महान आत्म्याचे जीवन स्वर आहे.

गुरुग्रंथ साहिब ग्रंथाच्या संदर्भात असे स्पष्ट होते की, विश्वबंधुत्वाची शिकवण यामधुन मिळते. गुरुग्रंथ साहिब ग्रंथाचे प्रथम संकलन अमृतसर येथे रामसर च्या तटावर श्री अर्जुनदेव यांच्याद्वारे १६०१ मध्ये प्रारंभ केला. १६०४ मध्ये निरंतर तीन वर्षाच्या कालावधीनंतर हा धर्मग्रंथ अमृतसर येथील गुरुद्वाऱ्यात ठेवण्यात आला. हा ग्रंथ १४३० पृष्ठांचा आहे. पिनकाट यांच्या मतानुसार या ग्रंथात ३३८४ शबद १५५७५ बंद आहेत. यातील ६२०४ बंद पाचवे गुरु गोविंद सिंह यांचे आहेत संपूर्ण ग्रंथ ३१ रागांच्या पदामध्ये संकलीत केलेला आहे. या ग्रंथाप पहिला खंड दोन विभागात विभागला गेला आहे. यामध्ये पहिल्या खंडात गुरुनानक देवाच्या विचारांची प्रसिध्द कृती जपु आहे. दुसऱ्या खंडात इतर गुरुंच्या वाणीचा संग्रह आहे.

गुरुग्रंथ साहिब ग्रंथाचे तत्वज्ञान / तात्वीक दृष्टीकोन -

शीख धर्माचा पवित्र धर्मग्रंथ गुरुग्रंथ साहिब हा समस्त मानवजाती करीता एक महत्वपुर्ण मार्गदर्शक तत्वच आहे. या ग्रंथाच्या साहयाने केवळ मानव जातीकरीता आवश्यक असणाऱ्या ज्ञानाचा पुरवठा करतो असे नाही तर या माध्यमातून जिवन विषयक व्यापक दृष्टीकोन प्राप्त होतो. मानवतावादी, दृष्टीकोन ठेवून सेवावृत्ताने मानवरुपी इश्वराचा सेवा करणे सर्वश्रेष्ठ मानले. शिख धर्माने व गुरुग्रंथ साहिब ग्रंथाने मुर्ती पुजा ताज्य मानुन एकेश्वराचा स्वीकार केला आहे. गुरुग्रंथासाहिब ग्रंथातील वचने स्पष्ट करतात की, राष्ट्र व मानवजातीकरीता समर्पण करणे हेच ईश्वराची व मानवाची खरी सेवा होय. या ग्रंथात सत्य, संतोष, सदविचार, नाम हे महत्वाचे आहे. या ग्रंथाच्या माध्यमातून विश्वबंधुत्वाची शिकवण देण्याचा प्रयत्न केला जातो.

गुरुग्रंथ साहिब ग्रंथाचे महत्व -

१. गुरु अर्जुनदेव यांच्या द्वारे संग्रहीत हा ग्रंथ गुरुवाणीचे एक विश्वसनीय रुपच होय.
२. या ग्रंथात सत्य, संतोष, सदविचार नाम या चार घटकांचा प्रामुख्याने समावेश होय.
३. मानरवता अध्यात्मीकता, धार्मिकता व मानसीकतेची वृध्दी करणारा हा ग्रंथ होय.
४. श्री गुरुग्रंथ साहिब हा ग्रंथ सर्वधर्म समभावाचे एक उदात्त स्वरुपच आहे.
५. शीख धर्मीयांचे श्रध्दास्थान असणाऱ्या गुरुद्वाऱ्यामध्ये कुठलीही मुर्ती किंवा कोणाची, समाधी नसुन तिथे गुरुग्रंथ साहिब ग्रंथाची मनोभावे उपासना केली जाते. तिथेच मनन, चिंतन केले जाते. या अनुषंगाने असेच स्पष्ट होते की, शीख धर्मीय लोक ज्ञानाचेच उपासक आहेत.

निष्कर्ष :

शीख धर्मीयांचे श्रध्दास्थान असणारे गुरुग्रंथ साहिब हा ग्रंथ सर्व मानवजातीचे मार्गदर्शक तत्व होय. मानवाकरीता आवश्यक असणाऱ्या मानसिक व अध्यात्मिक विकासाची पायरी होय. ज्ञान, उदात्त स्वरुपाचे तत्वज्ञान. अध्यात्मिक वृध्दी या अनुषंगाने सद्यपरिस्थीतीत प्रत्येक मानवाकरीता हा ग्रंथ अनमोल असा ठेवाच आहे. सर्व पंथातील लोकांना एकत्र बांधण्याचे काम या ग्रंथाच्या माध्यमातून होत आहे. केवळ शीख धर्मियांच्या जीवनाचेच नव्हे तर सर्व व्यक्तीच्या जीवनाचे निर्धारण नियमन करणारे प्रेरणास्थान म्हणून या ग्रंथाचा विचार केला जातो. सद्यपरिस्थितीत प्रत्येक मनुष्य कोणत्या ना कोणत्या कारणाने चिंताग्रस्त झालेला आहे. या व्यतिरिक्त मानवाचे सुखाची व्याख्याच बदलवून टाकली आहे. केवळ भौतिक

ISSN 2321-4953 (Online)
August - 2015

साधनाची प्राप्ती म्हणजे सुख होय. अशा क्षणीक सुखाच्या मागे लागुन तो केवळ स्पर्धात्मक जीवन जगत आहे. याचा परीणाम त्यातुन अनेक संकटांना सामोरे जावे लागत आहे. अशा परिस्थितीत सुख शांतीचा खरा मार्गदर्शक म्हणून गुरुग्रंथ साहिब ग्रंथाचा उपयोग मानवाचा होता. ज्याच्या साहयाने चिरंतन टिकणारे सुख समाधान प्राप्त करता येईल. या अनुषंगाने समस्त मानवाजाती करीता ग्रंथ एक मार्गदर्शक तत्व आहे.

संदर्भ :

१. प्रा.ज्योती डोईफोडे, भारतीय समाजातील प्रमुख धर्म कल्पना प्रकाशन.

२. सोमनाथ शेंडे, शिखांचा इतिहास, विद्याभारती प्रकाशन.

३. मदन मार्डीकर, शिखांचा इतिहास.

****

ISSN 2321-4953 (Online)
August - 2015

संत दासगणूंचे नांदेड जिल्ह्यातील अध्यात्मिक योगदान

प्रा. साले पराग दिलीप
इतिहास विभाग
नेताजी सुभाषचंद्र बोस महाविद्यालय,
नांदेड, महाराष्ट्र, भारत.

गणेश दत्तात्रय सहस्त्रबुद्धे म्हणजेच श्री संत दासगणू. संत दासगणूंनी ग्रंथ निर्मिती बरोबरच कीर्तनाच्या क्षेत्रातही विलक्षण कामगिरी केली. कीर्तनांच्या माध्यमातून परमेश्वर व संतांच्या कार्याचा आदर्श समाजासमोर सांगण्याचे कार्य श्री दासगणूंनी केलेले आहे. गोदावरी नदीचे अध्यात्मिक महत्व सांगणारा दासगणूंचा 'गोदामहात्म्य' हा ग्रथ आणि त्यांनी केलेला गोदा परिक्रमा हा कार्यक्रम गोदातीरावरील नांदेडवासियांसाठी श्रध्देचा विषय आहे. या शिवाय या भागातील संतांच्या, सत्पुरुषांच्या चरित्रांचे त्यांनी केलेले लेखन या बाबी नांदेडचा इतिहास व अध्यात्म क्षेत्राच्या दृष्टीने अतिशय महत्वाच्या मानल्या जातात.

महाराष्ट्रातील अहमदनगर जिल्ह्यातील अकोळनेर या गावी दि.६/०१/१८६८ रोजी गणेश दत्तात्रय सहस्त्रबुद्धे यांचा जन्म झाला.(१) त्यांनाच भक्तीमार्गात आल्यानंतर ओळखले जाऊ लागले ते संत दासगणू ह्या नावाने , त्यांच्या हातून अनेक ग्रंथ निर्मिती झाली, ह्यासाठी त्याना प्रेरणा होती ती त्यांच्या गुरूंची. श्री वामनशास्त्री इस्लामपूरकर हे श्री दासगणूंचे १ ले गुरू व त्यांच्यानंतर त्यांच्याच आज्ञेने संत साईबाबा ह्यांचे शिष्यत्व श्री दासगणूंनी पत्करले. या दोन गुरूंमूळे श्री दासगणूंचे पूर्ण आयुष्यच बदलून गेले ते भक्तीमार्गात दंग झाले.

संत साईबाबा यांनी श्री दासगणूंना आज्ञा दिली ती म्हणजे - गणू, देव पाठीराखा आहे, चिंता कसली करतोस वसमत, नांदेडकडे जा तिथे मी तुझी सर्व व्यवस्था करून ठेवली आहे.(२) श्री दासगणूंनी ही गरुआज्ञा शिरसावंद्य मानली व ते वसमत मार्गे नांदेडला आले. त्यांनी त्यांच्या लेखनात लिहीलेली ओवी -

आता आश्रय मोगलाईचा । करूनिया राहिलो ।। यावरून नांदेड ही त्यांनी कर्मभूमी ठरविली हे कळून येते. (३) श्री दासगणू इ.स.१९०७ साली प्रथम नांदेडला त्यांच्या विद्यागुरू श्री बळवंतराव खेडेकर यांच्याकडे आले, तेथून पूढे जवळपास ४२ वर्षे इतका सहवास नांदेडवासियांना मिळाला सुरूवातीला श्री दासगणूंचे प्रत्यक्ष वास्तव्य हे श्री नांदेडकर बंधूच्या पुंडलीकवाडी या जागेत होते. ही जागा आज नांदेड मधील वजिराबाद भागातील महावीर चौकाजवळ आहे.(४)

संत दासगणूंनी ग्रंथ निर्मिती बरोबरच कीर्तनाच्या क्षेत्रातही विलक्षण कामगिरी केली आहे, याद्वारे श्री दासगणूंनी नांदेड शहर व जिल्ह्यातील अनेक ठिकाणी अध्यात्मिक कार्यात भर टाकली आहे. त्यांच्या या वास्तव्यात विविध उत्सव, कीर्तने हे त्यांच्या कडून या भागात झाली आहेत. नांदेड जिल्ह्याला किर्तनातील नारदीय कीर्तन प्रकाराची समृद्ध असणारी परंपरा लाभलेली आहे. विशेषत: यात दासगणू कीर्तन पद्धतीचा प्रभाव मोठा आहे.(५) संत दासगणूंची कीर्तने ही नांदेड व जिल्ह्यातील मुदखेड, उमरी, धर्माबाद, गोरठा, मुखेड, भोकर, नायगाव, कोकलेगाव, कंधार, कोलंबी, राहेर इ. गावांमधून

ISSN 2321-4953 (Online)
August - 2015

कीर्तने झालेली आहेत. या कीर्तनांच्या माध्यमातून परमेश्वर व संतांचे कार्य समाजासमोर मांडण्याचे व अशांचा आदर्श सांगण्याचे कार्य श्री दासगणूंनी केलेले आहे.

नांदेड शहर हे गोदावरी नदीकाठी वसलेले आहेत. या नदीचे अध्यात्मिक महत्वही तेवढेच आहे. श्री दासगणूंची गोदावरी नदी विषयीची आस्था त्यांच्या आयूष्यातील गोदापरिक्रमा व गोदामहात्म्याच्या रूपातून दिसून येते. नांदेडला गोदावरी नदीचे नाभिस्थान म्हणूनही ओळखले जाते.

इ.स. १९२० साली श्री दासगणूंनी गोदापरिक्रमा हा कार्यक्रम त्यांच्या भक्तांसह साडेतीन महिन्यात पूर्ण केला. गोदापरिक्रमा म्हणजे नांदेड ते त्र्यंबकेश्वर (गोदावरीनदीचे उगमस्थान) व तेथून पून्हा नांदेड असे नदीबाजूने चालत जाणे व येणे होय. नांदेडच्या आध्यात्मिक क्षेत्रातील ही एक महत्वाची घटना होय आणि अशीच दुसरी बाब म्हणजे श्री दासगणूंनी लिहीलेला व गोदावरी नदीचे महत्व सांगणारा गोदामहात्म्य हा ग्रंथ होय.[६] या ग्रंथात गोदावरी नदी काठच्या जागेचा इतिहास महत्व, अध्यात्मिक महत्व, उद्धृत केलेले आहे. या महत्वाच्या ग्रंथाचे लिखानही नांदेड येथेच पुंडलिकवाडी या भागात श्री दासगणूंनी राहून पूर्ण केले आहे. नांदेड येथे निर्माण झालेल्या अध्यात्मिक ग्रंथामध्ये हा एक महत्वाचा ग्रंथ होय.

श्री दासगणूंच्या या आध्यात्म कार्यातून या परिसरातील व आजूबाजूस त्यांचे अनेक शिष्य तयार झाले. त्यापैकीच एक म्हणजे गोरठा ता.उमरी जि.नांदेड येथील श्री गोपाळराव देशमुख हे होत. त्यांनी सपत्निक श्री दासगणूंना गुरू मानले. याच घराण्यातील मातोश्री आदरणिय श्रीमती आनंदीबाई देशमुख यांच्या आग्रहास्तव श्री दासगणू अध्यात्मिक कार्यक्रमांसाठी गोरठ्यास आले. पूढे अनेकदा येथे त्यांचे येणे झाले. येथेच श्री दासगणूंच्या हस्ते शके १८७२ ला श्री विठ्ठल रूक्मिणी मंदीर व शके १८७५ ला त्या जवळच श्री शनिमंदीराची स्थापना झाली. [७]

श्री दासगणूंनी नांदेड जिल्ह्यातील अध्यात्मिक क्षेत्रात जे कार्य केले आहे त्यामध्ये या भागातील होऊन गेलेल्या संतांची, सत्पुरूषांची चरित्रे त्यांनी लिहिली व त्यांचा समावेश स्वतःच्या संतकथामृत या ग्रंथातही केला. यात सर्व श्री.रूक्मांगद, यशवंतबुवा, नागेंद्र भारती, गुंडा महाराज देगलूरकर, नारायणस्वामी, लिंबाजी, शहासाहेब इ. चा समावेश आहे.[८] शीख धर्मीयांचे गुरू श्री गुरू गोविंद सिंगजी यांचाही उल्लेख अतिशय गौरवाने श्री दासगणूंनी त्यांच्या साहित्यात केलाआहे.

श्री टेंबेस्वामी हे या अध्यात्म क्षेत्रातील एक अधिकारी स्वामी होत. ते स्वतः पुंडलिकवाडी येथे श्री दासगणूंचे कीर्तन श्रवण करण्याकरिता आले होते. हा योग नांदेडच्या भाविकांना भारावून टाकणारा ठरला होता. याशिवाय एकदा पुंडलिकवाडी येथेच कांचीपूरीचे शंकराचार्य यांची पाद्यपूजा श्री दासगणूंनी केली होती. तेंव्हा खूप नांदेडवासियांनी येथे गर्दी केली होती. हा योग नांदेडच्या लोकांना श्री दासगणूंमूळे मिळाला होता. [९]

नांदेड जिल्ह्यातील उमरी, मुदखेड येथे तेथील लोकांच्या आग्रहास्तव श्री दासगणूंनी श्री दासनवमीचा कार्यक्रम घेतला होता. श्री दासगणूंनी जे कार्य अध्यात्म क्षेत्रात गोरठा येथे राहून केले आहे त्यामूळे सबंध महाराष्ट्रात आज उमरी तालुक्याला पावनभूमीचे स्थान प्राप्त झाले आहे. [१०] शिवाय श्री दासगणूंच्या निर्याणानंतर त्यांचे कार्य श्री दासगणू प्रतिष्ठान, गोरठा

ता.उमरी जि.नांदेडच्या रूपाने आजही चालू आहे. हे प्रतिष्ठान संतांच्या कार्याचा प्रचार व्हावा व त्या निमित्याने समाज व व्यक्तीचे जीवन उज्वल व्हावे तसेच इश्वरभक्ती खऱ्या अर्थाने वाढीस लागावी हे उद्देश समोर ठेवून कार्य करत आहे. (११) अध्यात्म क्षेत्रात आजही श्री दासगणू प्रतिष्ठान, गोरठा या संस्थानचे स्थान आदराचे आहे.

निष्कर्ष :

नांदेड जिल्ह्यात श्री दासगणूंनी प्रत्यक्ष व लेखनाच्या माध्यमातून केलेले कार्य हे नांदेडच्या इतिहास व अध्यात्म क्षेत्राच्या दृष्टीने अतिशय महत्वाचे आहे. त्यांनी दिलेले योगदान हे या दृष्टीने मोलाचे आहे.

संदर्भ सूची :

१) पाठक अ.श. (संपा.) महारष्ट्र राज्य गॅझेटिअर नांदेड जिल्हा गॅझेटिअर (भाग-२) श्री आनंद कुळकर्णी (प्रका.) अध्यक्ष, संपा.मंडळ, दर्शनिका प्रधान सचिव व सांस्कृ.कार्य विभाग, म.शा. मुंबई , प्रथम आवृत्ती (मराठी), २०११, पृ.क्र.१२३.

२) जोशी म.द. संतकवि श्री दासगणू महाराज दर्शन, डॉ.प.म.जोशी (प्रका.) गोदावरी - पत्रकारनगर, पुणे-१६, प्रथमावृत्ती, दि.७ ऑक्टो.२०००, पृक्र.२४.

३) डॉ. बेणारे गो.गो.(संपा.), साप्ताहिक पंढरी संदेश (श्री संत दागणू महाराज दिवाळी अंक १९८७), श्री गजानन प्रेस, पंढरपूर १९८७, पृ.क्र.६१.

४) इनामदार वि.(संपा./प्रका.)संस्कृति वंदना, अनुग्रह, श्रीनाथ हॉस्पहटलजवळ, सन्मित्रनगर, जंगमवाडी, नांदेड -०५, अंक ४-५ वा, फेब्रु.२०१२, पृक्र.२७.

५) पाठक अ.श. (संपा.) महारष्ट्र राज्य गॅझेटिअर नांदेड जिल्हा गॅझेटिअर (भाग-२) श्री आनंद कुळकर्णी (प्रका.) अध्यक्ष, संपा.मंडळ, दर्शनिका प्रधान सचिव व सांस्कृ.कार्य विभाग, म.शा. मुंबई , प्रथम आवृत्ती (मराठी), २०११, पृ.क्र.१५१.

६) पांडे, श्री.जोंधळे सु.श., मेगदे न.(संपा.), प्राचीन महाराष्ट्र : परंपरा आणि समृद्धि (डॉ.प्रभाकरदेव गौरव ग्रंथ), रश्मी पब्लि., गंगा, परिमलनगर, पावडेवाडी रोड, नांदेड, प्रथमावृत्ती, मे.२०१३, पृ.क्र.१३०.

७) आठवले अ.दा.(संपा.), सं.क. श्रीदासगणू महाराज समग्र वाङ्मय खंड ४ था, छ.मा.बारटक्के (प्रका.), शके १८८६, पृ८६५.

८) आठवले अ.दा(संपा.) सं.क.श्रीदासगणू महाराज समग्र वाङ्मय खंड ६ वा, श्री संतकथामृत, छ.मा.बारटक्के (प्रका.), श्री दासगणूसाश्रम, गोरठा, उमरी मार्गे, जि.नांदेड शके १८८७, पृ.(अनुक्रमणिका) ७/८.

९) बारटक्के छ.मा. सत्संगति-सुगंध, श्री छगन मारोती बारटक्के, गोरठा जि.नांदेड (प्रका.) प्रथमावृत्ती २००२, पृ.क्र.७४.

१०) श्री अरविंद महाराज (उमरीकर) (संपा.) सदानंद स्मरणिका २०१३, बा.स.पठाडे, नंदादीप प्रकाशन, नागठाणा (बु.) २०१३, पृ.क्र.४३.

११) देशमुख रा.नी. आपला नांदेड जिल्हा, डी.एन.बंडाळे, कल्पना प्रकाशन,६, एच.आय.जी. कॉलनी, आय.टी.आय.जवळ, नांदेड-०२, सुधारित आवृत्ती, २०१२ पृ.क्र.२३.

नांदेड जिल्हयातील वीरशैव समाजाची 'मठ'परंपरा

प्रा. सोमनाथ लक्ष्मण गुंजकर
इतिहास विभाग
श्री गुरु बुध्दीस्वामी महाविद्यालय, पुर्णा (जं)
जि. परभणी, महाराष्ट्र, भारत.

मठ हे वीरशैवाचे एक सांस्कृतीक मूल्य जोपासणारे केंद्र आहे. वीरशैव समाजाला नवसंजीवन देण्याचे कार्य हे मठ करत असतात. वीरशैव समाजाचा धर्म प्रसार व समाज संघटन या उद्येशातून वीरशैव मठाची निर्मीती झाली आहे. मठाची मूळ संकल्पना ही प्रामुख्याने वास्तव्य करणे असा असला तरी त्यामागचा विचार हा धार्मिक विचारांची देवाण घेवाण असाच आहे. भगवंत, सृष्टी, आत्मा, मोक्ष यांविषयी चिंतन, मंथन करण्यासाठी, समाजातील लोकांना एकत्र करण्यासाठी शांत ठिकाणी मठाची निर्मिती केलेली असते.

नांदेड शहराला प्राचीनतेचा वारसा लाभलेला आहे. नांदेड शहर हे गोदावरी नदीच्या काठी बसले आहे त्यामुळे या शहराला अतिशय महत्त्व प्राप्त झाले आहे. नांदेड शहराला ऐतिहासिक आणि धार्मिक वारसा लाभलेला आहे. काही विद्वानांच्या मते नांदेड शहराला नांदेड हे नाव शिव शंकराच्या वाहनाचे नाव नंदी आहे त्यामुळे नंदीवरुन हे नाव पडले असावे. म्हणजेच नंदी तट, नंदीग्राम, नवनंदडेरा, असे प्राचीन नावातून नांदेड हे नाव तयार झाले. नांदेड जिल्हा हा प्राचीन शहरांचा इतिहास सांगणारा आहे. देगलुर तालुक्यातील होट्टल येथील चालुक्य कालीन मंदीरे, गुरु गोविंदसिंघाचा गुरुद्वारा, असे अनेक ऐतिहासिक ठिकाणे नांदेड येथे आहेत. या ऐतिहासिक वारशांमध्ये भर टाकणारे वीरशैव समाजाचे मठ नांदेड जिल्हयामध्ये आहेत.

वीरशैव समाजामध्ये मठाला अतिशय महत्वाचे स्थान आहे मठ हे वीरशैवाचे एक सांस्कृतीक मूल्य जोपासणारे केंद्र आहे. वीरशैव समाजाला नवसंजीवन देण्याचे कार्य हे मठ करत असतात. वीरशैव समाजाचा धर्म प्रसार व समाज संघटन या उद्येशातून वीरशैव मठाची निर्मीती झाली आहे. मठ हे मुख्यत: गुरुचे राहण्याचे स्थान असते गुरु मठामध्ये ज्ञान, धार्मिक विचारांचे देवाणघेवाण करत असतात. वीरशैव समाज व्यवस्थेमध्ये प्रत्येक व्यक्ती त्यांच्या स्थानिक, गुरु मार्फत धार्मिक मध्यवर्ती केंद्रातील महागुरुशी बांधलेला असतो. अमरकोशात मठाच्या उदयाची निर्मीती कारणे सांगतांना छात्राचे वस्तीस्थान म्हणजे मठ होय. असे नमुद केले आहे. संस्कृत शब्दकोशात सन्याशी झालेल्या व्यक्तीने, शिष्यांनी ज्ञानबोध करण्यासाठी जे ठिकाण बांधले ते मठ होय.[1] परंतु वीरशैव समाजाच्या मठाची स्थापना ही समाजाच्या धर्म विद्यासंस्कार केंद्र या उद्येशातून झाली आहे.

मठाची मूळ संकल्पना ही प्रामुख्याने वास्तव करणे असा असला तरी त्यामागचा विचार हा धार्मिक विचारांची देवाण घेवाण असाच आहे. मठाची मूळ संकल्पना उदय, विकास कोणी केला हे निश्चीतपणे आपल्याला सांगता येत नाही. भगवंत, सृष्टी, आत्मा, मोक्ष, चिंतन, मंथन करण्यासाठी समाजातील लोकांना एकत्र करण्यासाठी शांत ठिकाणी मठाची निर्मिती केली असावी. वीरशैव मठ हे कोठेही स्थापन करता येत नाहीत ते कोणत्यातरी पिठाशी संबधीत असावे लागतात. समान्यता पद्मश्री

ISSN 2321-4953 (Online)
August - 2015

शिवमुर्ती शास्त्री यांनी असे नमुद केले की, वीरशैव समाजात मठाचे स्थान खूप महत्त्वाचे आहे. भारतामध्ये वीरशैवाची सहा प्रमुख जगतगुरु पीठे आहेत[2] ते म्हणजे हिमवंत केदार, काशी, उज्जैन, बाळेहळी, श्रीशैल, चित्रदुर्गचे शुन्यपिठ असे सहा प्रमुख पीठे आहेत. त्या पीठाच्या अंतर्गत नांदेड जिल्हयातील अनेक मठांची स्थापना झालेली असून या पीठांमार्फत कार्य चालू असते. मठांकडे मनुष्याच्या वर्तनामध्ये इष्ट बदल किंवा चांगले विचार बिंबविण्याचे प्रमुख संस्कार केंद्र म्हणून पाहीले जाते. मठाच्या मठ प्रमुखाला गुरु, स्वामी, महास्वामी, जंगम अशा नावाने ओळखले जाते.

वीरशैव समाजात गुरुला विशेष स्थान प्राप्त झाले आहे. शिष्य गुरुकडून दीक्षा, इष्टलिंग व मंत्र ग्रहण केल्यानंतरच तो इष्टलिंग पुजेचा अधिकारी होतो गुरु कडून मिळणारा शिवपंचाक्षरी मंत्र शिष्यकडून वदवून घेतला जातो. वीरशैव समाजाचे संस्कृतीचे श्रध्दास्थान व आशास्थान हे मठच असतात. मठ हे शिष्याने गुरुच्या आश्रयाला सत्कार्य करण्यासाठी दिलेली पवित्र जागा होय. धर्मप्रसार व धर्माचे संघटन करण्याच्या उद्येशाने व भरकटलेल्या, अविचारी लोकांना एकात्मतेची शिकवण या मठामधून दिली जाते. नांदेड जिल्हयामध्ये अनेक वीरशैव समाजाची मठे आहेत त्यामध्ये शिराढोण, कंधार, हादगाव, तामसा, नागठाणा, मुदखेड, हानेगाव, तमलुर, अशा ठिकाणी वीरशैव समाजाची केंद्रे आहेत. अनेक असे मठे आहेत की, ती नांदेड जिल्हयात नसूनही त्यांचे भक्तगण त्या मठामध्ये जात असतात. जसे पुर्णा येथील मठ, वसमत येथील मठ, अहमदपुर येथील मठ, या मठामध्ये गुरुच्या सानिध्यात राहून अनेक शिष्य ज्ञान प्राप्त करत असतात. या मठांपैकी प्राचीन मठ हा कंधार येथील उरलिंग पेद्दी यांचा आहे. कंधार या शहराविषयी असे सांगता येईल की या शहराला प्राचीन ऐतिहासिक वारसा लाभलेला आहे. निसर्गाच्या कुशीत वसलेल्या या तालुक्यात भुईकोट किल्ला उरलिंग पेद्दीचे मठ असे अनेक प्राचीन वारसा लाभलेले मठ आहेत. कंधार येथील मठाला एक आगळेवेगळे महत्त्व आहे वीरशैव समाजाच्या मठाचे मठाधिश, मठप्रमुख हे गुरु, जंगम असतात परंतु कंधार येथील मठप्रमुख हा अस्पृश्य जातीचा होता. त्याचे नाव उरलिंग पेद्दी असे होते. उरलिंग पेद्दी हा अस्पृश्य समाजाचा घटक आहे म्हणून त्याला मठप्रमुख बनवले नाही तर त्याच्या कर्मावरुन तो मठप्रमुख झाला. उरलिंग पेद्दी हा खरा तर आंध्र प्रदेशामधील एक चोर होता. नांदेड येथील सुरया दरगु यांच्या घरी चोरी करण्याच्या उद्येशाने तो आला होता परंतु सुरय्या दरगु हे लिंग पुजा करु लागले ते त्यांनी पाहीले त्यांनतर त्यांच्या मनातील चोरीची भावना नाहीशी झाली. आणि सुरय्या जवळ येऊन तुम्ही काय करता असे विचारु लागले. सुरय्या दरगु यांनी लिंग पुजेविषयी सविस्तर सांगीतले त्यामुळे उरलिग पेद्दीने तिथे लिंग दिक्षा घेतली. काही दिवसानंतर उरलिंग पेद्दी कल्याणला गेला तेथे महात्मा बसवेश्वरांची त्यांनी भेट घेतली. या भेटीतूनच वारंवार तो कल्याणला जाऊ लागला. महात्मा बसवेश्वरांनी उरलिग पेद्दीचे कार्य पाहून त्यांना कंधार येथील मठाचे मठप्रमुख बनविले. ही घटना त्या काळामध्ये धार्मिक व सामाजिक क्षेत्रात बदल आणणारी होती. गुरु हा कोणत्या समाजाचा आहे हे पाहण्यापेक्षा त्याचे कर्म कसे आहे यावरुन गुरुची महती करावी. वीरशैव समाजात गुरुला विशेष महत्त्व आहे. पंचाचार्य हे गुरु परंपरेचे मुळ पुरुष आहेत.[3]

ISSN 2321-4953 (Online)
August - 2015

वीरशैव समाजाच्या मठामध्ये गुरुच्या आज्ञेनुसार कार्य करावे लागते देवाप्रमाणेच श्री गुरुवरही परम भक्ती ठेवावी लागते. शिव व गुरु यांच्यातील अभेद करतांना असे म्हटले जाते की, श्रीगुरुची पूजा केली असता साक्षात परशिवाची पूजा घडते. गुरु पूजनात शिवपूजन अंतर्भुत असते.[4] त्यामुळे गुरुच्या आदेशानुसारच कार्य करणे आपले हितकारक आहे. गुरु हा संस्कारमय, विचारशील, ज्ञानाचा सागर असावा त्याच्या वाणीने समाजाचा विकास व्हावा. समाजाचा तो मार्गदर्शक असावा. समाजाला सतत कार्यशिल बनविणारा असावा. मठामध्ये संस्कारमय जीवन घडवणारा असावा. गुरुचे बोल हे शिष्याच्या मनी आमृतसारखे बिंबवले जावेत. यातूनच समाजाची जडण घडण होऊन समाजाचा विकास होण्यास फायदा होईल.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

१. डॉ. सुधाकर मोगलेवार, वीरशैव - विश्वकोष, अखिल भारतीय मराठी वीरशैव साहित्य मंडळ, नागपूर. प्रथम आवृत्ती २००१, पृ. २४७.
२. डॉ. सुर्यकांत घुगरे, वीरशैव व इतर धर्म आणि समाज, साधना बुक स्टॉल, गडहिंग्लज, कोल्हापूर, प्रथम आवृत्ती २०००, पृ. २६३.
३. डॉ. प्रा. र.बा. मंचरकर, वीरशैव - सांप्रदाय, प्रकाश प्रिंटर्स, साईनाथ प्रिंटर्स, प्रथम आवृत्ती १९८९. पृ.७५.
४. सिध्दांत सिखामनी, जुना ग्रंथ पृ.१९१.

'Uniresearch'- International Multidisciplinary E-Research Journal
Special Issue. 1 Global Impact Factor [GIF] - 0.234 [2013]
Cultural Heritage of Nandigrama
ISSN 2321-4953 (Online)
August - 2015

नंदिग्राम निवासी मध्ययुगीन कवी आणि कविता

प्रा.दत्ता बडुरे
नेताजी सुभाषचंद्र बोस महाविद्यालय,
नांदेड, महाराष्ट्र, भारत.

बाबा महाराज उमरीकर हे १९ व्या शतकाच्या अखेरीस होऊन गेलेले एक महत्त्वाचे कवी आहेत. त्यांनी स्फुट काव्यरचना केली. त्यांचे जवळपास ५० ते ६० बाडे अप्रकाशित आहेत तर 'सुंदरविलास दीपिका' व 'देशिकलीलामृत' हे त्यांचे दोन स्वतंत्र काव्यग्रंथ आहेत. या कविंनी मराठी समाजाचे सामाजिक, सांस्कृतिक, अध्यात्मिक प्रबोधन करून समाजाला नवी दिशा दिलेली आहे.

मराठवाडा ही संत-महंतांची भूमी म्हणून ओळखली जाते. संत नामदेव, संत जनाबाई, संत गोरा कुंभार, संत एकनाथ तर आधुनिक काळात संत दासगणू महाराज, संत धुंडा महाराज अनेक संत होवून गेले. या संतमहात्म्यांनी आपापल्या काळात कवितेच्या (अभंग, भारूड) माध्यमातून सामाजिक प्रबोधन केलेच, त्याबरोबरच मरगळलेल्या समाजामध्ये नवचैतन्य निर्माण करून अध्यात्माकडे वळविले. त्यांच्याबरोबरच पंडित कविंनी देखील व अनेक काव्यग्रंथ लिहून अध्यात्मिक प्रबोधन केलेले दिसून येते. असे असले तरी त्यांची परंपरा आपल्या नांदेड जिल्ह्यातसुद्धा दिसते.

नांदेड जिल्ह्यातील पहिले थोर पंडित कवी वामनपंडीत होत. वामन पंडितांनी जवळपास ७० काव्यग्रंथ लिहून मराठी वाङ्मयामध्ये काव्याचे दालन उभे केले. त्यांची अर्ध्याहून अधिक कविता तत्वज्ञानपर आणि उरलेली आख्यानपर अशी कविता आहे. म्हणून डॉ.स.रा.गाडगीळ म्हणतात, ''या महान कवीने आपल्या रसाळ आणि पाडित्यपूर्ण काव्यरचनेने मराठी साहित्याच्या इतिहासात एक नवे युगच सुरू केले.''[१] वामनपंडितांनी 'समश्लोकी गीताटीका', 'यथार्थदीपिका', रामायण, महाभारत, भागवत यातील काही निवडक प्रसंगावर आख्याने रचली त्याच्या या लेखनातून अध्यात्मप्रवणता, अनुप्रासात्मक रचना शृंगारभक्ती इत्यादी विशेष दिसून येतात.

नांदेडचे दुसरे पंडित कवी रघुपती हे वामन पडितांचे सुपूत्र होत. त्यांनी प्रसिद्ध असा 'कृष्णकौतुक' हा ग्रंथ लिहीला. त्याबरोबरच त्यांचे संस्कृत भाषेवर प्रभूत्व असल्याने 'नैषधकाव्य' आणि दोन स्फुट पदेही लिहीली आहे. रेणुकादेवीचे भक्त असलेले तिसरे कवी श्री विष्णुदास माहूरकर हे होत. यांचा जन्म १८४४ मध्ये झाला. त्यांनी प्रारंभी शृगारिक लावण्या लिहील्या. त्या अतिशय लोकप्रिय झाल्या. परंतु विष्णुदासांनी उत्तरार्धात विविध देवदेवतांची स्तोत्रे, अष्टके, पदे, आरत्या लिहील्या आहेत. राम पिगळीकरांनी म्हटल्याप्रमाणे ''मराठवाड्यात विशेषतः त्यांच्याच आरत्या घरोघरी हमखास म्हटल्या जातात. म्हणून एक आर्या यांनी सांगितली ती अशी,

'सुश्लोक वामनाचा अभंगवाणी प्रसिद्ध तुक्याची,
ओवी ज्ञानेशाची किंवा आर्या मोरोपंताची'

यातून ज्यांचा त्यांचा एक काव्यप्रकार प्रसिद्ध आहे. तसाच आरत्या हा रचना प्रकार मध्ययुगीन कवितेमध्ये कवी विष्णूदासांचा आहे.''[२]

ISSN 2321-4953 *(Online)*
August - 2015

नांदेड भागात आणखी एक अत्यंत महत्त्वाचे संत कवी होवून गेले. ते म्हणजे संत दासगणू महाराज हे होत. ६ जानेवारी १९६८ साली अहमदनगर येथे जन्मलेले महाराज पुढे कार्य करण्याच्या उद्देशाने नांदेडला आले आणि नांदेड ही कर्मभूमी म्हणून स्विकारले. त्यांनी कीर्तन उपयोगी, आख्यान काव्य लिहीली. त्याचबरोबर 'भक्तलिलामृत', 'संत कथामृत', 'भक्तिसारामृत' व 'अमृतानुभव' हे ग्रंथ लिहीले म्हणून दासगणू महाराजांना 'आधुनिक महिपती' म्हणून ओळखले जाते. असे असले तरी त्यांनी विविध रचनाप्रकारात कविता लिहिली. श्लोक, आर्या, साक्या, दिंड्या, कटाव, लावण्या, पोवाडे, फटके, स्फुटपदे, स्तोत्रे इत्यादी काव्यप्रकारात कविता महाराजांनी लिहून किर्तनाच्या माध्यमातून अध्यात्मिक प्रबोधन घडवून आणले. त्यांनी कथा कीर्तनातून भक्ती मार्गाबरोबरच जेथे अन्याय, विषमता, असहिष्णूता दिसली तेथे त्यांनी समाजहिताच्या दृष्टीनेच कार्य केले. म्हणून ते म्हणतात,

'उच्चनीच हे नये ठरविता जातिवरून यासाठी
दासगणू म्हणे सुज्ञ खोबरे घेऊन त्याजि नरवंटी'[३]

यावरून महाराजांना लोकशाही मूल्याची जोपासना करणारा संतकवी म्हटले तरी चुकीचे होणार नाही. म्हणूनच त्यांना समाजामध्ये नामवंत कीर्तनकार आणि समाजसुधारकही म्हटले जाते. यानंतरचे कवी 'मयुरेश्वर शास्त्री जोशी' नावाचे एक महत्त्वाचे कवी होऊन गेले. त्यांनी 'नंदितटविजय' हा काव्यग्रंथ लिहून मराठी कवितेत भर घातली. हा ग्रंथ नांदेडच्या सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक महत्तेचे कथन करणारा एक महत्त्वाचा ग्रंथ आहे. त्याचेच समकालीन 'रामकृष्ण बापू सोमयाजी' हे एक होत. यांनी 'गुरूपरंपरा' नावाचा एक ग्रंथ लिहीला.

बाबा महाराज उमरीकर हे १९ व्या शतकाच्या अखेरीस होऊन गेलेले एक महत्त्वाचे कवी आहेत. त्यांनी स्फुट काव्यरचना केली. त्यांचे जवळपास ५० ते ६० बाडे अप्रकाशित आहेत असे ग.ना.आंबेकर म्हणतात, तर 'सुंदरविलास दीपिका' व 'देशिकलीलामृत' हे त्यांचे दोन स्वतंत्र काव्यग्रंथ आहेत. या सर्व संत, पंडित कविंनी मराठी समाजाचे सामाजिक, सांस्कृतिक, अध्यात्मिक प्रबोधन करून समाजाला नवी दिशा दिलेली आहे. यानंतरचा काळ म्हणजे आधुनिक काळ होय. म्हणजेच २० व्या शतकाची सुरूवात म्हणता येईल.

संदर्भग्रंथ :

१. राजन अमिताभ (संपा), स्थानिक इतिहास आणि साहित्यः एक शोध, नांदेड जिल्हा संदर्भ ग्रंथ समिती, नांदेड, १९८६, पृ.१८१.
२. कित्ता, पृ.१८९.
३. कित्ता, पृ.१९७.
४. अरूणचंद्र श.पाठक (संपा), नांदेड जिल्हा गॅझेटिअर भाग-२, दर्शनिका विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
५. अभयकुमार दांडगे यांचा लेख, दै.प्रजावाणी दि.२१ एप्रिल २०१३, पृ.३.